

2014

**СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖНОГО
ПОДНІПРОВ'Я**

Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Інститут археології Національної Академії наук України
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я

2014

Збірник наукових праць

Київ-Полтава
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
2014

УДК 902.2.94 (477)
ББК 63.4 (4 УКР) 46
С 77

*Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства
НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
(протокол № 5 від 10 квітня 2014 р.), Плану роботи управління культури
Полтавської облдержадміністрації на 2014 р.*

Редколегія:

Івакін Г.Ю., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор;
Ковальова І.Ф., доктор історичних наук, професор; **Кулатова І.М.**; **Михайлина Л.П.**,
доктор історичних наук; **Моргунов Ю.Ю.**, доктор історичних наук; **Мурзін В.Ю.**,
доктор історичних наук, професор; **Нестуля О.О.**, доктор історичних наук, професор;
Обломський А.М., доктор історичних наук; **Пуголовок Ю.О.** кандидат історичних
наук; **Скорий С.А.**, доктор історичних наук, професор; **Супруненко О.Б.**, кандидат
історичних наук, старший науковий співробітник (*науковий і відповідальний
редактор*); **Терпиловський Р.В.**, доктор історичних наук, професор; **Титова О.М.**,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **Фасій Г.І.**, начальник
управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Рецензенти:

Козак Д.Н., доктор історичних наук, професор;
Ромашко В.А., доктор історичних наук.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.*

С 77 **Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2014 = Antiquities of the Dnieper
Left Bank Regions – 2014** : збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК; Інститут археології НАН України; ЦОДПА;
[наук. і відп. ред. Супруненко О.Б.; редкол. : Івакін Г.Ю., Ковальова І.Ф.,
Кулатова І.М. та ін.]. – К.–Полтава : Центр пам'яткознавства НАН
України і УТОПІК, 2014. – 146 с. + VIII вкл.

ISBN 978-966-8999-59-8

Вміщені статті і публікації археологів та істориків – дослідників старо-
житностей Дніпровського Лівобережжя і Подніпров'я. Видання вклю-
чає наукові праці з археології раннього залізного віку, раннього, розви-
нутого і пізнього середньовіччя, козацької доби, що присвячені пробле-
матиці вивчення скарбів та окремих знахідок, які вдалося зберегти і передати
до музейних колекцій.

Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, працівників музеїв та
краєзнавців.

УДК 902.2.94 (477)
ББК 63.4 (4 УКР) 46

ISBN 978-966-8999-59-8

- © Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014.
- © Інститут археології НАН України, 2014.
- © Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 2014.
- © Автори статей, 2014.

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Ідея появи у світ цього збірника наукових праць визрівала певний час. У редакційному «портфелі» відкладалися одна за одною публікації про знахідки скарбів різної культурної належності. Їх виявляли і виявляють переважно за випадкових обставин. У останній час шукачами скарбів здебільшого виступають мародери і грабіжники, озброєні сучасною пошуковою технікою та стимульовані телепередачами про так званих «пошуковців». Проте, розповсюджене хобі шукати скарби зовсім далеке від ідеї появи у світ цієї збірки наукових праць. Та й скарби, репрезентовані в ній, навряд-чи зацікавили б «мисливців» за дорогоцінностями. Вони зовсім не схожі на утаємничені віками купи золота і срібла, про які інколи сповіщають не обтяжені проблемами тележурналісти іноземних масмедіа.

У збірці репрезентовані, так би мовити, зовсім «рядові» скарби – знахідки, які можуть розповісти про життя й історію різних стародавніх народів, котрі населяли територію історичної Полтавщини і навколишні землі впродовж майже трьох останніх тисячоліть їх розвитку. І скарби ці суто «буденні» – знаряддя праці, посуд, ужиткові речі і прикраси, насамкінець, грошові заощадження, залишені на збереження у землі і не повернуті останньою власникам. Саме вони й є важливими об'єктами археологічних студій та науково «закритими» від потрапляння сторонніх речей археологічними комплексами. А звичай закопувати дорогоцінності в землю або ховати їх десь у потаємних місцях існував з давніх-давен. Відомо, що в археології скарби розрізняються типологічно (див.: Брей У. Археологический словарь / Брей У., Трамп Д. – М. : Прогрес, 1990. – С. 111; Словник-довідник з археології; [ред., укл. та кер. авт. кол. Н. О. Гаврилюк]. – К. : Наукова думка, 1996. – С. 250).

Одним з критеріїв відбору матеріалів до збірника стали наступні умови: наявність історії виявлення скарбу і задокументованих обставин його знахідки, вивчення комплексу речей археологами чи джерелознавцями, збереження всіх чи більшості предметів зі складу, надходження цих речей у заклади Музейного Фонду України як на Полтавщині, так і в сусідніх Запорізькій, Сумській, Харківській областях України і в місті Києві. З наведених у збірнику публікацій можна назвати лише два винятки, які виступають, швидше, пересторогою і, напевне, «стоном душі» дослідників, які не сприймають потуги тих, хто

знищує найдавнішу історико-культурну спадщину. Це – повідомлення про унікальний для території України казан центральноевропейського типу, що потрапив на береги Дніпра після походів кімерійців або протоскіфів, а також чудової збереженості зооморфну бляху від вузди скіфського часу, можливо, виготовлену в Нижньому Посуллі. У першому випадку виявлена посудина потрапила до музейної збірки, а в другому – прикраса була втраченою для загалу.

На жаль, доводиться констатувати, що чимало унікальних, науково-інформативних і суто матеріально значимих скарбів наразі не потрапляє до музеїв. Їх виявляють, продають, переправляють за кордон чи ховають від очей дослідників і громадськості люди, яким не болять за власну історію. Предмети зі складу скарбів стали вигідним банківським капіталом товстосумів, які, розуміючи історичну вагу знахідок, все ж створюють умови для їх нищення та розтягання. Для останніх скарби стали засобом збереження заощаджень, котрі можна продати, повернувши кошти. Адже старожитності, що завжди матимуть матеріально значиму вагу і зростатимуть у ціні, для цих людей давно вже не є пам'ятками найдавнішої історії країни й у цілому археології, а просто засобом наживи.

Констатуючи досить сумний сучасний стан збереження і вивчення скарбів, усе ж спробуємо внести певну лепту до їх вивчення, збереження фактичних даних і донести до читача те, чим опікуються дослідники. Сподіваємося, що це не завадить ні розвитку науки, ні справі збереження найдавнішої історико-культурної спадщини і буде пропагувати музейні зібрання та цілком правомірні дії людей, які домоглися збереження важливих історико-археологічних комплексів для нащадків. І на завершення, варто було б ще раз наголосити на необхідності більш уважного законодавчого вирішення питань і проблем, пов'язаних з виявленням скарбів, передачею їх на зберігання до державних музейних сховищ та збору інформації про подібні знахідки.

Збірник репрезентує наукові праці про скарби та подібні їм комплекси від початкової доби раннього залізного віку, включаючи роботи про старожитності епох раннього, розвиненого і пізнього середньовіччя, численну добірку статей і публікацій про монетно-речові добірки козацького часу. Вони підготовлені вченими Дніпропетровська, Запоріжжя, Києва, Комсомольська, Полтави, Сум і Харкова.

КАЗАН ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТИПУ З НИЖНЬОГО ПОВОРСКЛЯ

Про унікальну в Україні знахідку бронзової посудини центральноевропейського типу, виявлену в Нижньому Поворсклі, що засвідчує контакти степовиків-кімерійців і населення передскіфського часу Карпато-Подунав'я.

Ключові слова: казан, Гальштат, передскіфський час, Карпато-Подунав'я, Нижнє Поворскля, Переволочненська переправа, Полтавщина, Світлогірське.

У 2010 р. в нижній течії р. Ворскли – лівої притоки Дніпра, поблизу ланцюжка давно розораних курганів вздовж краю підвищення вододільного плато між сс. Лівобережною Сокілкою та Кишенькою, на території Світлогірської сільської ради Кобеляцького району Полтавської обл., за випадкових обставин виявлений невеликий бронзовий казан. Він трапився у ріллі під материковим, частково випаленим викидом з поховання посеред зовсім знищеного кургану, що відзначався своєю рідною «плямою» решток насипу висотою близько 0,2 м. Казан знайдений на глибині бл. 0,3 м збирачами кольорового металу. Спроба обстеження місця знахідки через наявність перекопів скарбощукачів і посівів зернових поки що результатів не дала.

У 2011 р. посудина надійшла до збірки Комсомольського історико-краєзнавчого музею, до чого доклав помітних зусиль колектив закладу [Комс. ІКМ, ОФ, КВ. 5330, інв. № А. Р 622]. Сьогодні вона прикрашає його експозицію. Інформація про знахідку та її кольоровий фотознімок опубліковані в одному з випусков музейного краєзнавчого альманаху «Свічадо Подніпров'я» [5, с. 86 – 87, кол. вкл.].

Казан виготовлений у ливарній техніці. Він має напівкулястий тулуб з прямим, злегка зверненим до середини

і трохи сплюсненим зверху краєм. З двох боків на посудині збереглися кріплення для дужок, виконані у вигляді здвоєних хрестів («The double cross-shaped mountings»). Кожне з них має по два кільця-вушка, що виступають над краєм посудини й утримуються на корпусі за допомогою чотирьох заклепок. Візуально Т-подібні з виступом круглого кільця вверху подвійні дужки сприймаються як силуети двох людей з піднятими у танку на рівень плечей руками.

До кілець кріпилися пара псевдовитих дужок, котрі у цього казана відсутні. Розміри посудини: висота – 14 см, діаметр по краю – 24 см, діаметр тулуба – 27 см. Товщина стінок – не перевищує 0,3 – 0,5 см. Тулуб посудини у кількох місцях пошкоджений внаслідок дії корозії (рис.).

Казан відноситься до групи бронзового посуду, що отримала розповсюдження в басейні р. Тиси (Східна Угорщина) в середовищі племен пізнього бронзового віку – носіїв культури Гава епохи Гальштат В1, а точніше, – в пізньому Х – ранньому ІХ ст. до н. е. [1, с. 128]. В якості аналогій можна навести знахідки зі скарбу Хайдубьосьормень [10, р. 97, pl. 42; 13, s. 19, abb. 8; s. 76, № 2], з-поміж речей, знайдених за не зовсім з'ясованих обставин в Артанді (1953 р.) і Регьолі (1907 р.) [15, tab. IV – V, XXIV: 1], Сентеш-Надьхедь [12, s. 454, abb. 2: 4], Егьєке (1935 р.) [11, s. 63, abb. 11: 11]. На думку угорських фахівців, такі посудини могли виготовлятися місцевими майстрами східної частини Карпатського басейну за взірцями, запозиченими з більш західних районів Центральної Європи, а саме середовища поширення лужицької культури та культури полів поховань [1, с. 128; 10, р. 56 – 57; 13, s. 19].

Відзначимо, що подібний посуд у більшій кількості відомий на території поширення культур Південно-Східного Альпійського Гальштату. Як приклад, можна назвати знахідки казанів зі Словенії, зокрема, в курганному могильнику Магдаленска Гора, Моравії, у печері Бічі Скала [15, р. 220-221]. Аналогічні казани з гравійованим по краях орнаментом виявлені у відомому могильнику в

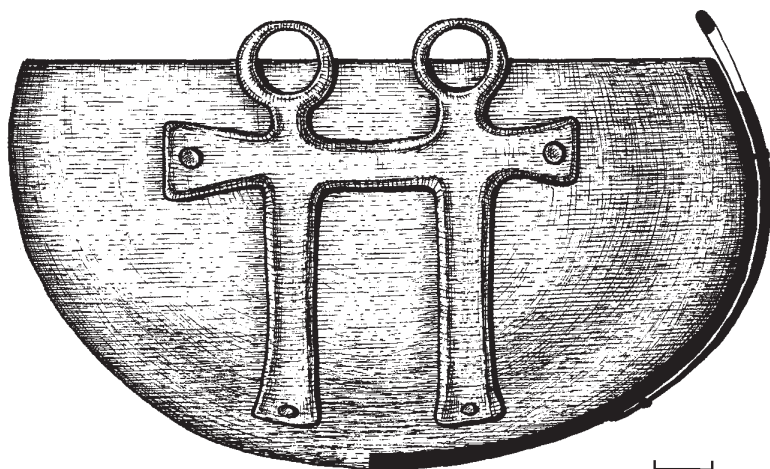

Рис. Світлогірське, с., околиці.
Казан центральноевропейського типу. Бронза. Комс. ІКМ.

Гальштаті (Австрія) у похованнях №№ 600 и 696 [14, s. 132-133, 146, abb. 113: 1; 126: 2].

Світлогірська знахідка доповнює зовсім невелике, хоча й досить виразне коло імпортих центральноевропейських бронз гальштатського часу, відомих наразі на території Полтавщини. Нагадаємо, що до їх числа відноситься найбільш східна знахідка в Європі меча з язичковим руків'ям (типу Griffzungenschwert) IX ст. до н. е., випадково виявлена на Західному укріпленні Більського городища 1962 р. [4, с. 248 – 249, рис. 1; 6, с. 59, рис.]. Зразок озброєння належить, за класифікацією Т. Кеменцеї, до типу F [9, taf. 43: 381]. Крім меча, до цього кола входить виразна група центральноевропейських речей (14 прим.) зі складу відомого Лубенського скарбу 2002 р., час приховування якого визначається останньою чвертю IX ст. до н. е. [2, с. 32 – 34, 36] або, за уточненими даними, – рубежем IX – VIII ст. до н. е. [3, с. 282 – 286].

Як вважають дослідники, на територію Східної Європи взагалі і Лівобережжя Дніпровського Лісостепу зокрема,

вказані речі гальштатського взірця могли потрапити під час певних культурних контактів степовиків-кімерійців та населення передскіфського часу Карпато-Подунав'я [8, с. 39] або бути центральноєвропейськими трофеями кочівників – протоскіфів [2, с. 36 – 37], які здійснювали набіги на Придунайські степи.

У будь-якому разі, знахідка з околиць Світлогірського в пониззі Ворскли, поблизу здавна відомої Переволочненської переправи через Дніпро [7, с. 347], є унікальною не тільки для Лівобережного Дніпровського терасового лісо-степу, а і взагалі для всієї території України в цілому.

Література

1. **Кеменцеи Т.** Культура Гава / Тибор Кеменцеи // Археология Венгрии. – М. : Наука, 1986. – С. 115 – 138.
2. **Клочко В. І.** Лубенський скарб / В. І. Клочко // ПУ. – К., 2003. – № 4. – С. 31 – 37.
3. **Клочко В. І.** Озброєння та військова справа давнього населення України / В. І. Клочко. – К., 2006. – 335 с.
4. **Ковпаненко Г. Т.** Бронзовий меч с Бельского городища / Г. Т. Ковпаненко // СА. – М., 1973. – № 4. – С. 248 – 249.
5. **Кракало І. В.** Про кельтів на давній Україні / І. В. Кракало // Свічадо Подніпров'я : краєзн. альманах. – Комсомольськ : Аргіогіпрінт, 2011. – Кн. 6 – 7. – С. 84 – 87. – Кол. вкл.
6. **Малеєв Ю. М.** Гальштатський меч з басейну Ворскли / Малеєв Ю.М. // 100-річчя Полтав. краєзн. музею : Мат-ли ювіл. наук. конф. – Полтава, 1991. – Ч. 2. – С. 59 – 60.
7. **Маркевич Н.** Реки Полтавской губернии / Николая Маркевича // Тр. Рос. географ. общ-ва. – СПб., 1856. – Кн. XI. – С. 337 – 461.
8. **Махортых С. В.** Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху / С. В. Махортых. – К. : Шлях, 2003. – 140 с.
9. **Kemenczei T.** Die Schwerter in Ungarn I / Kemenczei Tibor // Prähistorische Bronzefunde. – München, 1988. – Abteilung IV, Band 6. – 90 s., 80 taf.
10. **Kemenczei T.** Bronzsmiths, Warriors, Hoards / T. Kemenczei // Treasures of the Hungarian Bronze Age. – Budapest, 1994. – P. 52–61.
11. **Kemenczei T.** Angaben zur Frage der Endbronzezeitlichen Hortfundstufen im Donau-Treissgebiet / Tibor Kemenczei //

- Communications Archaeologicae Hungariae. – Budapest, 1996. – S. 53–92.
12. **Kemenczei T.** Zur Deutung der endbronze und früheisenzeitlichen Depotfunde Ungarns / Tibor Kemenczei // Regensburger Beiträge zur prähistorischen Archäologie. – 1996. – Bd. 2. – S. 451 – 480.
  13. **Kemenczei T.** Die Grosse Ungarische Tiefebene vor und während der skythischen Eroberung (10–4 Jh. V. Chr.) / Tibor Kemenczei // Schätze aus der Keltenzeit in Ungarn – Eberdingen. – 1998. – S. 39–50.
  14. **Kromer K.** Das Gräberfeld von Hallstatt / Karl Kromer. – Sansoni Firenze, 1959. – T.1. – 225 s.
  15. **Párducz M.** Graves from the Scythian Age at Ártánd (county Hajdu-Bihar) / M. Párducz // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1965. – № 17. – P. 137 – 231, 30 Pl.

С. А. Скорый, А. Б. Супруненко, Н. П. Стахов

Котёл центральноевропейского типа с Нижнего Поворскля

Резюме

Публикация уникальной в Украине находки бронзового сосуда центральноевропейского типа, обнаруженного случайно под выкидом погребения в распаханном кургане у с. Светлогорское Кобеляцкого района Полтавской области в Нижнем Поворсклье. Наличие подобного котла среди материалов тризны свидетельствует о контактах степняков-киммерийцев и населения предскифского времени Карпато-Подунавья.

Ключевые слова: котёл, Гальштатт, предскифское время, Карпато-Подунавье, Нижнее Поворсклье, Переволочненская переправа, Полтавщина, Светлогорское.

Serhiy Skoriy, Oleksandr Suprunenko, Mykola Stakhiv

Central European Cauldron from Lower Povorsklya

Summary

The publication of the unique for Ukraine finds of bronze vessel of Central European type, accidentally discovered under burial eject near Svitlogirskie village Kobelyaky district Poltava region in low flow of river Vorskla. The presence of such vessel at the burial feasts indicates contacts between Cimmerians and Pre Scythian population of Carpatho-Danubian region.

Keywords: cauldron, Hallstatt, Prescythian time, Carpatho-Danubian region, Lower Povorsklya, Perevolochnenska crossing, Poltavshyna, Svitlogirskie.

ПРОНИЗКИ ЕПОХИ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЗІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

В статті зібрано та проаналізовано інформацію про пронизки епохи раннього середньовіччя зі слов'янських скарбів кола Мартинівки. Запропонована типологія цих виробів. Описана територія їх поширення та хронологія.

Ключові слова: рурочки-пронизки, типологія, убір, «старожитності антів», скарби кола Мартинівки, раннє середньовіччя, Південно-Східна Європа.

Прикраси, котрі входили до складу убору кола скарбів типу Мартинівки, неодноразово привертали до себе увагу дослідників [78, с. 240—242]. Тим не менш, низка категорій речей з їх складу не піддавалася детальному аналізу. До таких, зокрема, належать пронизки¹. Вони входили до складу жіночого вбрання населення епохи раннього середньовіччя у Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі [18, с. 47, рис. 57; 58; 4, рис. 5; 103, с. 293, рис. 16—19]. За аналогіями з кримських могильників, вважається, що ці вироби входили до намиста, яке з'єднувало дві фібули [1, рис. 56; 96; 97, с. 203—230, рис. 10, 11; 97, рис. 11]². Хоча, за матеріалами Козіївсько-Новоодеського скарбу³,

¹ Єдина робота, де детально розглянуті ці вироби, — неопубліковане дисертаційне дослідження В. Є. Родінкової [73, л. 46—47]. Висловлюю ширю вдячність автору за можливість ознайомитися з її змістом.

² О. О. Щеглова і В. Є. Родінкова вважають, що більше відповідностей убору антських старожитностей зафіксовано у дитячих похованнях з ранньосередньовічних могильників Криму. Це може бути відображенням соціального чи вікового статусу похованих [106, с. 296—297].

³ У літературі утвердилася точка зору, що обидва скарби (Козіївський і Новоодеський) є окремими комплексами. Але проведений В. Є. Родінковою аналіз предметів [75, с. 236] та дослідження О. О. Щегловою обставин знахідки за архівними джерелами [105] показали, що це, вірогідно, один великий скарб [106, с. 297].

встановлене їх використання і в якості деталей шумлячих підвісок чи накісників [42, с. 396, табл. 45: 4—6]. Аналогічний виріб походить з поховання 17 склепу 10 могильника у Лучистому [3, с. 85, табл. 52; 106, с. 297].

Не виключено, що використовувалися підвіски і в якості деталей накісників, наголів'я або поясу, як це зафіксовано на пам'ятках лісової зони Східної Європи [7, с. 18; 8, с. 8—67; 10, с. 56—61, рис. 2: 1; 25, с. 44—45; 26, с. 66—68; 27, с. 35; 33, рис. 44: А; 49, рис. 3: 27; 50, с. 162, рис. 2: 6; 51, рис. 4: 1; 99, табл. 30; 31; 110].

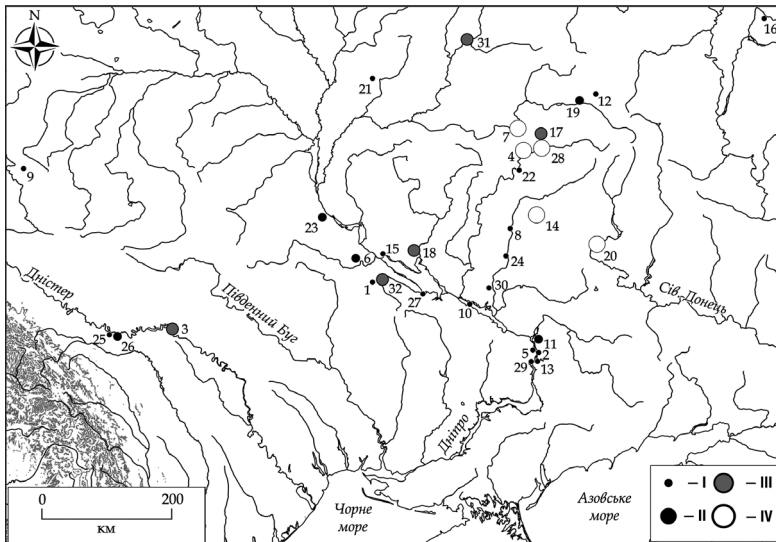
В основному пронизки трапляються на пам'ятках пеньківської і колочинської культур та в скарбах типу Мартинівки (9 із 20)¹, першої хронологічної групи за О. О. Щегловою [19; 73, с. 129; 102]², хоча відомі такі вироби і на пам'ятках VIII—IX ст. Для кочівницьких старожитностей регіону ці прикраси не характерні. Хоча з Перещепинського комплексу походять знахідки [32, с. 227—228, кат. 103], які нагадують пронизки або деталі накісників [40, с. 65].

У роботі використані матеріали з поселень, могильників, скарбів і випадкові знахідки. Всього задіяні матеріали з 32 пунктів, звідки походять близько 200 виробів (Додаток 1; рис. 1). Інформація про деякі знахідки неповна: в

¹ Не всі скарби однаково інформативні для нашого аналізу. Нажаль, більшість з них були виявлені випадково [102, с. 167]. Через це цілісність деяких комплексів вочевидь неповна (Блажки, Мена) [28, с. 93—161; 42, с. 408; 104, с. 137—138] або в музейні фонди вони потрапили частинами (Мартинівка) [67, с. 72—747]. Відповідно, немає впевненості, що всі речі з їх складу потрапили до музеїв. А в скарбах із Вільховчика є лише «чоловічі» речі (деталі поясного набору) [66, с. 129, рис. 61; 62]. Не дивлячись на це, майже у половині скарбів виявлені пронизки, що дає підстави вважати їх невід'ємною складовою частиною убору «старожитностей антив».

² Слід відзначити, що формування убору скарбів типу Мартинівки відбулося на кінець VI — VI-VII і до середини чи третьої чверті VII в. Випадіння ж самих скарбів проходило у період між другою — третьою чвертями (кінцем) VII ст. [16; 17, с. 146; 79, с. 153, 157—158]. Хоча, вважається, що їх поява була одночасною та однократною дією [104, с. 137]. У той же час, О. В. Комар розділив скарби на дві хронологічні групи: ранню, синхронну II періоду перещепинської культури (643—669 рр.) (Малий Ржавець, Смородина, Мена, Нижня Сироватка, Колоскове, Угли, Цепляєве, Трубчевськ, Суджа, Козіївка — Нова Одеса, Великі Будки, Валуйки, Блажки), та пізню, синхронну III періоду (669—698 рр.) (Хацьки, Мартинівка, Гапонове) [40, с. 125—128]. Та ця точка зору не була підтримана ін. дослідниками [56, с. 5].

Рис. 1. Карта пам'яток зі знахідками пронизок (кількість).

Умовні позначення: I — одна знахідка, II — від 2 до 4 знахідок,

III — від 10 до 14 од., IV — 25 і більше прим.

(№№ пунктів відповідають нумерації їх у Додатку 1).

публікаціях часто відсутні рисунки, детальний опис, їх кількість у похованнях і скарбах. Зокрема, неможливо визначити морфологічні особливості знахідок з Балаклії [42, с. 374] та балки Яцевої [9, с. 276]. Інформація про одні і ті ж знахідки часто розкидана в різних публікаціях (навіть у роботах різних авторів), тому виникає певна складність щодо збору повної інформації про них.

Враховуючи те, що ця категорія виробів представлена і серед старожитностей попереднього часу, немає стовідсоткової впевненості у тому, що до аналізу залучені тільки матеріали доби раннього середньовіччя.

Під час неодноразових обговорень основних положень цієї роботи з російськими та українськими колегами¹, мені

¹ Користуючись можливістю, висловлюю щирю вдячність В. Є. Родінковій, О. О. Шегловій, І. А. Саприкіній, О. В. Петраускасу, А. В. Панікарському і О. О. Лаптеву за консультації та зауваження, висловлені під час обговорень основних положень роботи.

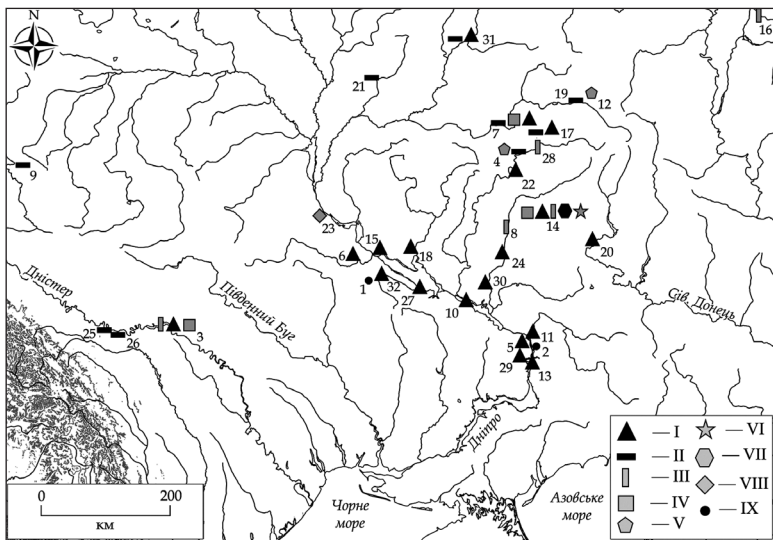

Рис. 2. Карта пам'яток зі знахідками пронизок за типами.
 Умовні позначення: I — тип 1, II — тип 2, III — тип 3, IV — тип 4, V — тип 5,
 VI — тип 6, VII — тип 7, VIII — тип 8, IX — тип визначити неможливо
 (№№ пунктів відповідають нумерації їх у Додатку 1).

вказували на необхідність створення кореляції цих знахідок з іншими речами кола скарбів першої та другої хронологічних груп. Безумовно, така робота необхідна, але, вона повинна складати наступний етап дослідження, після створення максимально повного каталогу знахідок пронизок. Підготовці такого реєстру і присвячена пропозиція автором стаття.

Регіони концентрації знахідок. Можна умовно виділити п'ять регіонів концентрації рурочок-пронизок. Це – Середнє Подніпров'я (9 місцезнаходжень), Дніпровське Лівобережжя (межір'ччя Сейму і Сіверського Дінця – 11)¹, Над-

¹ В останній час у долинах рр. Суджі і Псла виявлено три нових скарби, про які опублікована лише попередня інформація (Суджа 2007/2008 (частина скарбу 1947-?), Суджа-Замостьє, Шевченкове), що належать до першої хронологічної групи. У їх складі виявлені рурочки-пронизки [80; 81; 82]. Ці комплекси до аналізу не включені. За попередньою інформацією В. Є. Родінкової, там виявлені типи 1 і 7 за запропонованою типологією. Висловлюю вдячність за можливість ознайомитися з цими матеріалами.

поріжжя (5), Середнє Подністров'я (3) та Подесення (2). Доволі відособлено від цих регіонів знаходяться рурочки з поселень Кривець 4 у Подонні¹ та городища Зимне на Західній Волині.

Кількість знахідок. За кількістю знахідок пам'ятки та комплекси умовно поділяються на чотири групи (рис. 1).

Перша об'єднує пам'ятки з однією знахідкою. Це – поховання (Балаклея), дев'ять поселень (балка Яцева, Волоське, Глинське 4, Каменеве 2, Коробівка, Кривець 4, Рашків 2 і Стецівка), один скарб (Нижня Сироватка), два могильники (на о-вах Кизлевому і Сурському), два місцезнаходження (Тахтайка та східні повіти Полтавської губ.) та два городища (Зимне і Мощенки).

До другої групи увійшли пам'ятки з двома – чотирма знахідками. Це – поселення Ігреня-Підкова, Рашків 3, Деревка, Обухів 2, могильник Моква і Вороб'ївський скарб.

Третя – об'єднує пам'ятки з кількістю знахідок від 9 до 14. Це – Трубчевський², Курилівський і Хацьківський скарби та місцезнаходження поблизу с. Лебехівки.

До четвертої групи відносяться пам'ятки з кількістю знахідок 25 і більше. Це – Гапонівський, Суджацький, Козіївсько-Новоодеський, Битицький скарби та Мохначське поховання.

На Дніпровському Лівобережжі у чотирьох скарбах (Гапонівський, Суджацький, Козіївсько-Новоодеський, Битицький) та одному похованні (Мохнач), кількість знахідок складає чи перевищує 25 прикрас (рис. 1). Імовірно, така кількість пронизок в одному окремому комплексі вказує на повний їх комплект у складі убору. Однак, комплекс Козіївка – Нова Одеса є скарбом майстра [103, с. 291], а в сімейних скарбах-ларчиках (Гапонівський, Суджацький), на думку О. О. Щеглової, були наявні 1–2 святкових

¹ Дослідження слов'янських (колочинських) пам'яток третьої чверті I тис. н.е. у Подонні тільки-но почалося [57; 58; 59]. Можливо, наступні роботи збільшать кількість знахідок в регіоні.

² В. А. Падін указує, що в складі скарбу виявлено 14 знахідок [61], в той же час як В. Є. Родінкова – 13.

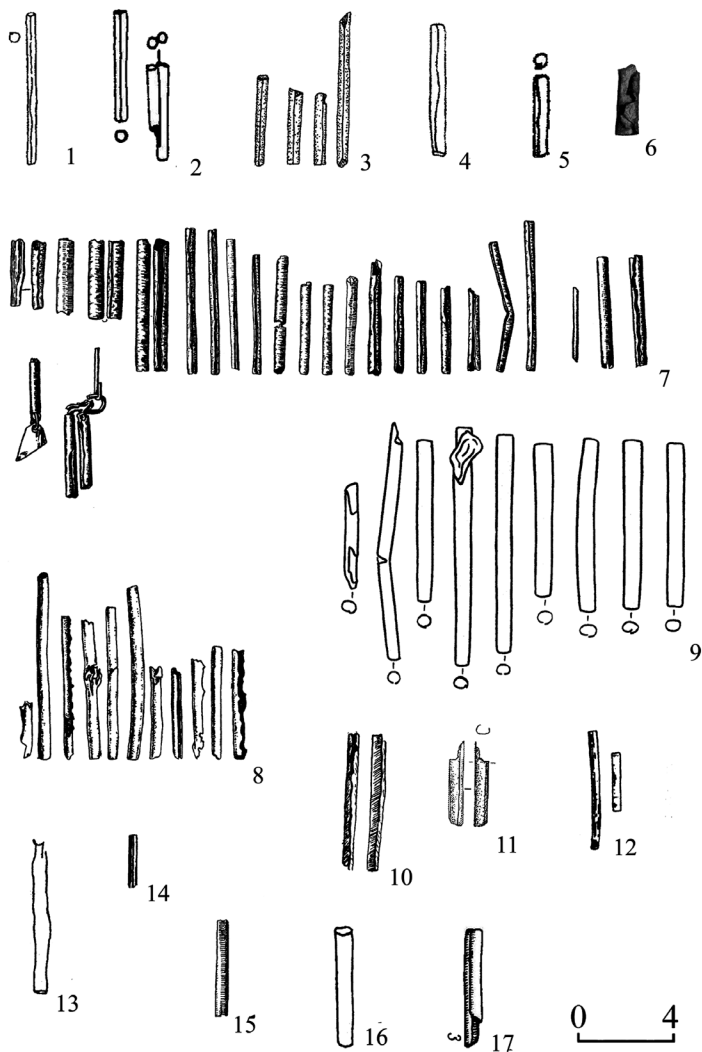

Рис. 3. Пронизки 1-го типу.

- 1 — Волоське, 2 — Мохнач, 3 — Ігрень-Підкова, 4 — Кизлевий,
 5 — о-в Сурський, 6 — Стецівка, 7 — Козіївка — Нова Одеса,
 8 — Хацьки, 9 — Гапонове, 10 — Деревка, 11 — Курилівка,
 12 — Вороб'ївка, 13 — Лебехівка, 14 — Нижня Сироватка,
 15 — Полтавська губ., 16 — Тахтайка, 17 — Коробівка.

чи обрядових убори [104, с. 137], і, в цьому разі, не всі вироби могли входити до складу одного убору. Підтвердженням кількості пронизок в уборі могло б бути Мохначське поховання, але речі з нього не зафіксовані *in situ* [4, с. 111—112].

Типологія. У результаті морфологічного аналізу виділено три класи та вісім типів пронизок. Більшість з них виготовлені з бронзи, лише деякі – зі срібла (Суджацький і Гапонівський скарби)¹.

Перший клас представлений суцільними пронизками. До цього класу належить шість типів.

Тип 1. Представлений простими гладенькими рурочками-пронизками. Виготовлені вони з бронзового листа, шов не запаятий. Це найбільш поширений (113 знахідок) тип. Такі вироби виявлені на пенківських поселеннях Ігрень-Підкова, Волоське, Дерейвка, Коробівка і Стецівка, на могильниках на о-вах Сурський та Кизлевий, у Мохначському похованні; в Гапонівському, Козіївсько-Новоодеському, Хацьківському, Вороб'ївському, Нижньо-Сироватському, Трубчевському та Курилівському скарбах. Крім того, подібні вироби є на місцезнаходженнях з Лебехівки, Тахтайки, на території східних повітів Полтавської губ. (рис. 4: 5). В одній з формочок із Бернашівки могли відливати виробу (рис. 3) першого типу [12, с. 90, рис. 35] (рис. 5)².

Знахідки таких пронизок пов'язані з пенківськими і колочинськими пам'ятками або ж зі скарбами першої хронологічної групи [16, с. 95]. Відповідно, хронологія цього типу навряд чи виходила за межі VII ст. Виняток складає лише Вороб'ївський скарб, що належить до другої групи [19, рис. 62; 102, с. 173].

Тип 2. Вироби, виготовлені з тонкої платівки, зі своєрідним валиковим «гофруванням» по центру та краях. Кінці не спаяні. У перетині мають округлу чи овальну

¹ В. А. Падін указує, що в складі скарбу виявлено 14 знахідок [61], в той же час як В. Є. Родінкова – 13.

² Визначити культурно-хронологічну належність пронизки з Колочинського городища [92, с. 130, рис. 24, 4] складно через те, що на пам'ятці наявні зарубинецький та колочинський шари. Це ж стосується і знахідок з поселення Острів, де є зарубинецький і празький горизонти [31, с. 68, 69, табл. VIII: 6, 14].

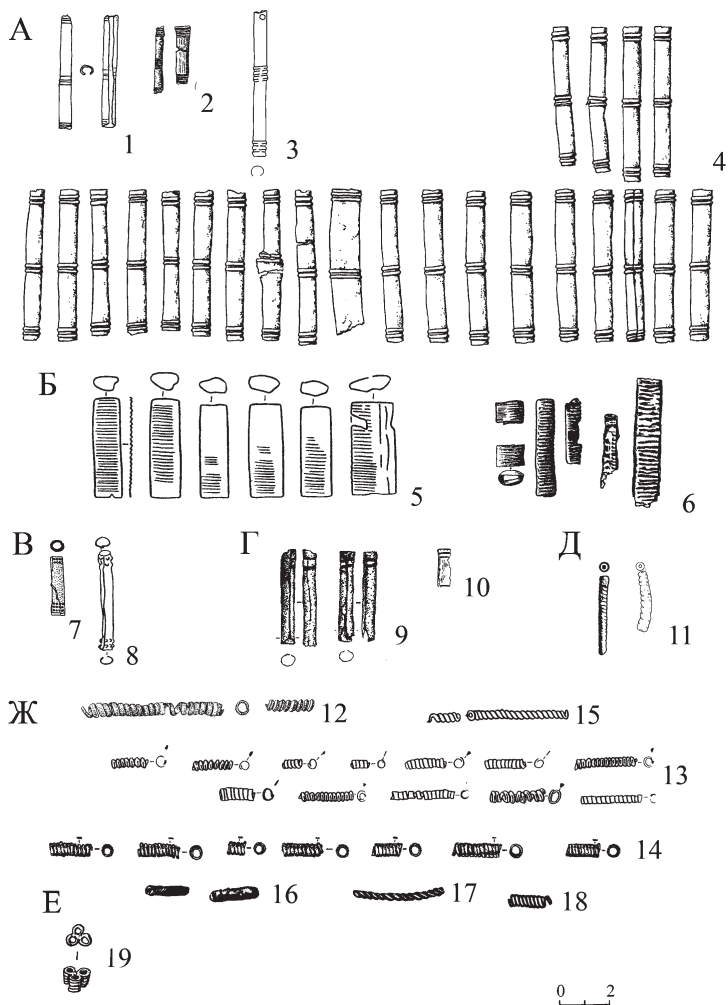

Рис. 4. Пронизки 2-го, 3-го, 4-го, 5-го, 6-го, 7-го та 8-го типів.

А. Пронизки 2-го типу. 1 — Глинське 4, 2 — Козіївка-Нова Одеса, 3 — Кривець 4, 4 — Суджа. *Б. Пронизки 3-го типу.* 5 — Гапонове, 6 — Козіївка-Нова Одеса. *В. Пронизки 4-го типу.* 7 — Битиця, 8 — Каменево 2. *Г. Пронизки 5-го типу.* 9 — Курилівка, 10 — Козіївка-Нова Одеса. *Д. Пронизки 6-го типу.* 11 — Обухів 2. *Ж. Пронизки 7-го типу.* 12 — Битиця, 13 — Гапонове, 14 — Курилівка, 15 — Рашків 2, 16 — Моква, 17 — Зимне, 18 — Мошенки. *Е. Пронизки 8-го типу.* 19 — Козіївка-Нова Одеса.

форму. Такі пронизки виявлені на поселеннях Глинске 4 і Кривець 4 (з гофруванням по центру та одному з країв – обламана-?)¹, в Суджацькому (срібні) та Козіївсько-Новоодеському скарбах (рис. 4: А). В трьох формочках з Бернашівки могли відливати вироби третього типу [12, с. 90, рис. 36, 39] (рис. 5).

Хронологія цього типу визначається за знахідками у скарбах першої хронологічної групи [71, с. 129]. Крім того, керамічному комплексу на поселенні Глинске 4 притаманні пеньківські і сахнівські риси, а на поселенні Кривець 4 – виявлені матеріали колочинської культури (в т. ч. низка речей кола першої групи скарбів). Загальна кількість знахідок складає 33 примірники.

Схожі вироби виявлені з-поміж інвентарю склепу 303а Скалістинського могильника [11, с. 64, рис. 42: 30, 31].

Серед аналогій варто також вказати на знахідку бронзової рурочки-пронизки з рельєфними кінцями з городища Отмічі [35, с. 23, рис. 65: 4; 85, с. 259, фото 34]. Але у неї відсутнє «гофрування» по центру. Схожий виріб виявлено і серед старожитностей смоленських довгих курганів (Ліпєці, курган 8) [86, с. 31, табл. 28: 13].

Знахідка, яку можна вважати прототипом, походить з пізньосарматського поховання, виявленого біля с. Баранівки (Черноярський р-н Астраханської обл.) на правому березі Волги. Це срібний виріб з валиковим «гофруванням» по центру та краях, довжиною 7,2 см і діаметром 0,9 см [89, с. 60, рис. 2: 5]. Комплекс датовано першою половиною чи серединою III ст. н. е. Але хронологічний і територіальний «розриви» не дозволяють зі впевненістю вважати її прототипом. Утім, інших подібних виробів серед матеріалів пізньоримського часу виявити не вдалося.

Тип 3. Рурочки-пронизки гофровані. З лицевого боку вкриті неглибокими вертикальними насічками. Мають своєрідну «ложбинку» – заглиблення. Виявлені вони у складі широко відомих Гапонівського (срібні) та Козіївсько-Новоодеського (бронзові) скарбів (рис. 4: Б)².

¹ А. М. Обломський вважає, що її перевикористали як підвіску.

² Одну зі знахідок з Козіївсько-Новоодеського скарбу О. О. Шеглова вважає прямокутною накладкою з поперечними насічками [107, с. 53, рис. 2, 40].

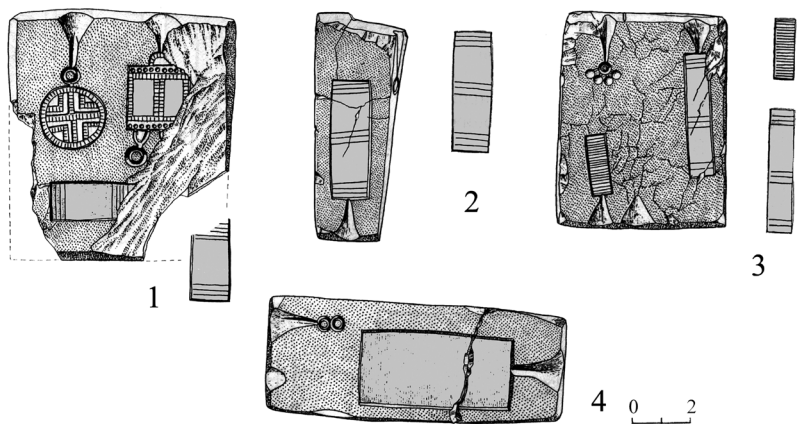

Рис. 5. Бернашівка. Формочки для відливання пронизок.

Хронологія цього типу визначається знахідками у скарбах першої хронологічної групи, за О. О. Щегловою. Поширені вони у верхів'ях рік Псла і в середній течії Сейму. Кількість таких знахідок складає 11 примірників.

Тип 4. Трубочки, декоровані на кінцях випуклим пунктирним орнаментом у два-три ряди, котрий складається з продавлених (карбованих) крапок з внутрішнього боку. По одній відомо серед виробів Битицького скарбу і на поселенні Каменеве 2 (рис. 4: В). Час існування Битицького городища дослідники визначають періодом кінця VII — VIII ст., а на поселенні Каменеве 2 відомі київський та колочинський культурні шари¹. Поширені такі пронизки у верхів'ях Сули і Сейму.

Тип 5. Представлений трьома пронизками, звернутими з тонких пластинок, прикрашеними паралельними продавленими валиками на кінцях. Представлені вони у складі Курилівського і Козіївсько-Новоодеського скарбів-? (рис. 4: Г).

¹ Чимало дослідників вважають, що ця знахідка належить до київської культури [95, с. 67; 53, с. 108].

Аналогій третьому, четвертому і п'ятому типам серед синхронних старожитностей і попередніх епох виявити не вдалося.

Тип 6. Є деталлю прикраси у вигляді подовженого тонкого циліндру, посеред якого пробитий тонкий отвір. Пронизки імітують спіральні. Два вироби виявлені на поселенні Обухів 2¹ (рис. 4: Д). Схожі речі відомі в салтівських (напр., комплекс 12 Сухогомольшанського могильника [52, с. 6, рис. 7: 19—26]) та прикамських (Георгієвський скарб [24, с. 67—68]) старожитностях.

До другого класу належать спіралеподібні вироби. Представлені вони одним типом.

Тип 7. Пронизки спіралеподібні бронзові. Виготовлені з тонкого плаского чи трикутного у перетині бронзового дроту. Виявлені у Курилівському, Гапонівському, Трубчевському (?), Битицькому скарбах, на могильнику Моква, на поселеннях Рашків 2 і 3 та на городищах Мощенки і Зимне (?) (рис. 4: Ж). Загальна кількість знахідок — 54 примірники.

І. С. Винокур уважав, що на одній з формочок з Бернашівки є відбитки для виготовлення таких пронизок [12, с. 98, рис. 33]. Враховуючи невеликі розміри виробів, котрі можна отримати при виготовленні, слід погодитися з цим припущенням. Хоча не виключено, що це могла бути формочка для відливання стрижнів.

Представлені подібні знахідки серед роменських старожитностей (Івахниківській скарб [46, с. 207—212], Супрутське городище, поселення Торхове й Уткіне [29, с. 95], Новотроїцьке городище [45, с. 30, рис. 17: 12, 13], Велике Горнальское городище, Городище «Гора Івана Рильського», Липинське городище, могильник Лебяз'є) [101, с. 247—248]. Слід підкреслити, що О. В. Григор'єв і С. С. Рябцева [84, с. 28—29] пов'язують появу таких знахідок з балтськими або фінно-угорськими впливами. Хоча вони можуть мати і салтівське походження.

Знахідки цих прикрас у скарбах першої хронологічної групи (Гапонівський, Курилівський і Трубчевський) вка-

¹ Висловлюю вдячність О. В. Петраускасу за можливість ознайомитися з неопублікованими матеріалами.

зують на побутування спіралеподібних пронизок до середини чи другої половини VII ст. Хронологічно випадають з цього ряду знахідки з Битицького городища.

Слід відзначити, що відомі такі знахідки і серед салтівських старожитностей. Так, С. А. Плетньова вказує, що спіральні пронизки трапляються у кожній п'ятій катакомбі Дмитрівського могильника. Часто вони утворюють цілу композицію разом з іншими підвісками та намистинами [65, с. 113, рис. 58]. Той факт, що серед речей Битицького скарбу присутні салтівські прикраси, наводить на роздуми, що і пронизки могли бути привізними виробами.

Картографування вказує на компактний район розповсюдження знахідок. Вони концентруються у верхів'ях Псла і середній течії Сейму (рис. 4). Поза цим регіоном подібні пронизки знайдені на поселеннях поблизу Рашкова і городища Мощенки та Зимне.

Третій клас представлений потрійними циліндрами.

Тип. 8. Пронизки у вигляді потрійних рубчастих циліндрів. Виявлена у складі Козіївсько-Новоодеського скарбу (рис. 4: Е). Деякі відтиски на кам'яних формочках з Бернашівки нагадують вироби цього типу [12, с. 90, рис. 39; 13, рис. 5: 4; 107, с. 52] (рис. 5).

Здійснений аналіз вказує на те, що перший і сьомий типи пронизок мають широкий хронологічний і територіальний діапазон побутування. В той же час інші – досить вузький. Картографування виявило і вузьку регіональну специфіку цих типів. Всі вони концентруються у середній течії та верхів'ях басейнів Ворскли, Псла і Сейму. Ці дані цілком вкладаються у локальні варіанти жіночого убору «старожитностей антів», які відрізняються за наборами типів чи варіантів речей (Сеймсько-Деснинський і Лівобережний локальні варіанти жіночого убору кола «старожитностей антів», за В. Є. Родінковою) [74; 78, с. 247–248].

Слід відмітити, що зі всіх комплексів та пам'яток, на яких виявлені пронизки, лише у скарбах Дніпровського Лівобережжя простежується різноманіття типів виробів. Це – Трубчевський, Гапонівський, Суджацький, Козіївсько-Новоодеський і Битицький скарби.

Походження. Аналіз пронизок попередніх періодів виявив ще одну особливість. З одного боку, ці прикраси, разом з двоспиральними [30] та трапецієподібними підвісками, є тими категоріями речей, що «червоною ниткою» об'єднують убори ранньосередньовічних слов'ян (чи частин слов'янського масиву) з праслов'янськими культурами пізньолатенського і римського періодів [78, с. 248—249]. Близькість складу убору східноєвропейських виїмчастих емалей та «старожитностей антів» була відзначена В. Є. Родінковою [76, с. 370]. Але, якщо в ранньосередньовічний час пронизки використовувалися як прикраси намиста, що з'єднувало фібули, то для виїмчастих емалей вони виконували іншу функцію. Зокрема, для останніх характерні низки ланцюгів, що з'єднували фібули [47, рис. 8, 13; 41, с. 36—42, табл. 11: 2; 19: 30]¹.

З іншого боку, пронизки відомі серед зарубинецьких, пізnezарубинецьких та київських матеріалів у значно меншій кількості, ніж в ранньому середньовіччі. Вірогідно, причину збільшення кількості таких знахідок слід пов'язувати з балтійськими чи фіно-угорськими впливами на територію Середнього Подніпров'я і Дніпровського Лівобережжя. Зокрема, у структурі убору скарбів першої групи виділяється набагато більше речей «субстратного» і «лісового» походження, ніж «провінційно-візантійського» [78, с. 248—255].

Висновки. Згідно проведених спостережень можна вважати, що хронологія цих прикрас для епохи раннього середньовіччя не виходить за межі VII ст., так як ці знахідки часто трапляються разом із речами, що входили до складу скарбів першої хронологічної групи. А формування самого убору відбувалося дещо раніше (кінець VI – початок VII ст.) [17, с. 146]. Відповідно, частина знахідок, які походять з поселень і могильників, можуть належати саме до часу формування убору, а не випадіння скарбів.

Для епохи раннього середньовіччя у Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі відома низка

---

¹ І. О. Гавритухін та О. О. Шеглова вважають, що складні нагрудні прикраси можуть мати візантійське походження [18, с. 48].

інгумацій з речами кола «старожитностей антів», етнокультурна належність яких залишається дискусійною (див.: [21, с. 208—220; 39, с. 207—218; 54, с. 122; 55, с. 80; 88, с. 98—101]). В їх інвентарі пронизки виявлені як у інгумаціях VII ст. (Мохнач, Балаклея), так і більш ранніх.

У «ранніх» інгумаціях пронизки походять з поховань кургану 6 неподалік сс. Воронцівки [55, с. 81]¹ та Волобуївки [87; 21, с. 208]. Ці комплекси датуються другою половиною V – першою половиною VI ст. [55, с. 84]. В інвентарі останнього є спіральні пронизки, виготовлені із золота та срібла. Золоті пронизки відомі у похованні 82 могильника в Лучистому [97, с. 213, рис. 15; 16], склепі 11 некрополя Чорна Річка [2, рис. 21: 16—24] і похованні на поселенні Мухіне 2 [34, с. 161]. Це може вказувати на те, що захоронення з Волобуївки супроводжувалося інвентарем саме південного (кримського) походження [20, с. 110; 22, с. 30; 37, с. 40—41]. Крім того, в інших комплексах V ст. пронизки відсутні [каталог див.: 23, с. 33—37; 69]. Їх зв'язок з місцевими культурами залишається проблематичним [20, с. 113].

Відповідно, не виключено, що убір населення, яке залишило ці інгумації, змінився. Можливо, змінилося й саме населення. Цей факт підтверджується тим, що ранні інгумації були залишені нащадками носіїв черняхівської культури («постчерняхівськими» насельниками) [48, с. 372—373; 109]², а пізні – тюрками або слов'янами. Аргументом на користь цієї точки зору є те, що в уборі черняхівського населення пронизки відсутні [див.: 27].

Знахідки рурочок-пронизок у матеріалах пам'яток VIII ст. є поодинокими. У скарбах другої хронологічної групи вони відомі лише у Вороб'ївському. Унікальними залишаються пронизки з Обухова 2, які не знаходять ана-

¹ Деякі дослідники вважають поховання з Воронцівки прикладом наявності сарматських елементів в ареалі поширення черняхівської культури [43, с. 118, 120; 44, с. 22; 90, с. 67].

² Тут варто згадати гіпотезу М. М. Казанського про зворотню міграцію остроготів із заходу після загибелі Атіли [36, с. 185; 37, с. 44, 48]. А. М. Обломський, розвиваючи це положення, вважає, що після розгрому гунського об'єднання, частина його підданих повернулася в Подніпров'я і розселилася серед антів, які вже зайняли цю територію. Присутність германського компоненту можна пояснити наявністю у носіїв пеньківської культури східногерманського за походженням убору з пальчастими фібулами [55, с. 85, 90].

Каталог пронизок зі слов'янських пам'яток епохи раннього середньовіччя

№	№ на карті	Тип	Кіл-сть	Рис.	Назва	Адміністративна прив'язка	Тип пам'ятки	Тип комплексу	Література
1.	1.	?	1	—	Балаклея	Укр., Балаклея, Смілянський район Черкаської обл.	?	поховання	42, с. 374.
2.	2.	?	1	—	Балка Яцева	Укр., Перше Травня, Дніпропетровський район Дніпропетровської обл.	поселення	культурний шар	9, с. 276.
3.	3.	3	формочки (3)	5	Бернашівка	Укр., Бернашівка, Мопильов-Подільський район Вінницької обл.	поселення	землянка 36	12, с. 90.
4.	3.	7	формочки (1)	5	Бернашівка	Укр., Бернашівка, Мопильов-Подільський район Вінницької обл.	поселення	землянка 36	12, с. 90.
5.	3.	1	формочки (1)	5	Бернашівка	Укр., Бернашівка, Мопильов-Подільський район Вінницької обл.	поселення	землянка 36	12, с. 90.
6.	4.	2	26	4:1	Битицький скарб	Укр., Битиця, Сумський район Сумської обл.	городище	скарб	91, с. 100, рис. 5, 4, 5.
7.	4.	5	1	4:11	Битицький скарб	Укр., Битиця, Сумський район Сумської обл.	городище	скарб	91, 1989, с. 100, рис. 5, 6.
8.	5.	1	1	3:1	Волоське	Укр., Волоське, Дніпропетровський район Дніпропетровської обл.	поселення	житло 2	83, рис. 4, 11; 70, рис. 18, 17.
9.	6.	1	2	3:12	Вороб'ївський клад	Укр., Горобіївка, Канівський район Черкаської обл.	?	скарб	42, с. 359, табл. 7, 4.

10.	7.	1	9	3:9	Гапонівський скарб	Рос., Гапонове, Коренівський район Курської обл.	поселення	скарб	15, с. 138, рис. 2, 12.
11.	7.	2	12	4:2	Гапонівський скарб	Рос., Гапонове, Коренівський район Курської обл.	поселення	скарб	15, с. 138, рис. 2, 9, 10.
12.	7.	4	6	4:9	Гапонівський скарб	Рос., Гапонове, Коренівський район Курської обл.	поселення	скарб	15, с. 138, рис. 2, 11.
13.	8.	3	1	4:5	Глинське 4	Укр., Глинське, Зінківський район Полтавської обл.	поселення	житло 15	100, с. 23, рис. 5, 4.
14.	9.	2	1	4:18	Зимно	Укр., с. Зимно Володимир-Волинський район Волинської обл.	городище	?	5, с. 103, табл. II, 13.
15.	10.	1	2	3:10	Дереївки	Укр., Деревітка, Онуфріївський район Кировоградської обл.	поселення	житло 1	94, с. 17, рис. 4, 6.
16.	11.	1	4	3:3	Ігренів-Підкова	Укр., Дніпропетровський район Дніпропетровської обл.	поселення	культурний шар	69, рис. 71, 7–10.
17.	12.	5	1	4:12	Каменеве 2	Рос., с. Курський район Курської обл.	поселення	культурний шар	72, с. 156, рис. 104, 7, 93.
18.	13.	1	1	3:4	О-в Кизлевий (Василівка-на-Дніпрі)	Укр., Василівка-на-Дніпрі, Синельниківський район Дніпропетровської обл.	могильник	зруйновані поховання	9, с. 274; 70, рис. 19, 19.
19.	14.	1	21	3:7	Козіївсько-Ново-одеський скарб	Укр., Козіївка, Богодуховський район Харківської обл.	?	скарб	42, с. 396, 400, табл. 45, 6, 7, 14–16, 56, 7–10, 18–32.
20.	14.	3	3	4:6	Козіївсько-Новоодеський скарб	Укр., Козіївка, Богодуховський район Харківської обл.	?	скарб	42, табл. 56, 11, 16, 17.

21.	14.	6	1	4:10	Козіівсько-Новоодеський скарб	Укр., Козіівка, Богодучовський район Харківської обл.	?	скарб	42, табл. 46, 10.
22.	14.	7	1	4:15	Козіівсько-Новоодеський скарб	Укр., Козіівка, Богодучовський район Харківської обл.	?	скарб	42, табл. 46, 10.
23.	14.	4	5	4:14	Козіівсько-Новоодеський скарб	Укр., Козіівка, Богодучовський район Харківської обл.	?	скарб	42, с. 396, 400, табл. 56, 12–15.
24.	15.	1	1	3:17	Коробівка	Укр., Коробівка, Золотоніський район Черкаської обл.	поселення	культурний шар	83, с. 36, рис. 4, 3; 67, с. 134.
25.	16.	3	1	4:7	Кривець 4	Рос., Кривець, Добровський район Липецької обл.	поселення	культурний шар	58; 59; 60.
26.	17.	1	1	3:11	Курилівський скарб	Рос., Курилівка, Суджаський район Курської обл.	поселення	скарб	77, с. 86, рис. 4, 26.
27.	17.	6	2	4:13	Курилівський скарб	Рос., Курилівка, Суджаський район Курської обл.	поселення	скарб	77, с. 86, рис. 4, 27, 28.
28.	17.	2	7	4:3	Курилівський скарб	Рос., Курилівка, Суджаський район Курської обл.	поселення	скарб	77, с. 86, рис. 4, 19–25.
29.	18.	1	9	3:13	Лебехівка	Укр., Золотоніський район Черкаської обл.	?	?	42, с. 392–393, табл. 94, 25.
30.	19.	2	2	4:17	Моква	Рос., Моква, Курський район Курської обл.	могильник	?	42, с. 405, табл. 59, 14, 15.
31.	20.	1	25	3:2	Мохнач	Укр., Мохнач, Мохначанський район Харківської обл.	?	поховання	4, с. 115, рис. 2, 8.
32.	21.	2	1	4:20	Мошенки	Укр., Мошенки, Городнянський район Чернігівської обл.	городище	культурний шар	108.

33.	22.	1	1	3:14	Нижньо-Сироватський скарб	Укр., Нижня Сироватка, Сумський район Сумської обл.	?	скарб	42, с. 403, табл. 61, 8.
34.	23.	8	2	4:16	Обухів 2	Укр., Обухівський район Київської обл.	поселення	об'єкт 24 та 26	63, с. 26, рис. 12, 18.
35.	24.	1	1	3:15	Полтавська губ., східні повіті	Укр., Полтавська губернія	?	?	42, с. 395, табл. 78, 4.
36.	25.	2	2 (3?)	4:04	Рашків 3	Укр., Рашків, Хотинський район Чернівецької обл.	поселення	культурний шар, житло 48	6, с. 23, рис. 12:4.
37.	26.	2	1	—	Рашків 2	Укр., Рашків, Хотинський район Чернівецької обл.	поселення	?	6, с. 23, рис. 12:4.
38.	27.	1	1	3:6	Стецівка	Укр., Чигиринський район Черкаської обл.	поселення	житло 8	64, с. 229, рис. 10, 5.
39.	28.	3	28	4:8	Суджальський скарб	Рос., Суджа, Суджальський район Курської обл.	поселення	скарб	42, табл. 69, 1—23.
40.	29.	1	1	3:5	о-в Сурський	Укр., Волооське, Дніпропетровський район Дніпропетровської обл.	могильник	поховання	69, рис. 19, 24.
41.	30.	1	2	3:15	Тахтайка	Укр., Кобеляський район Полтавської обл.	?	?	42, с. 420, табл. 108, 13.
42.	30.	1	6	—	Трубчевський скарб	Рос., Трубчевськ, Трубчевський район Брянської обл.	поселення	скарб	68, с. 79—102.
43.	31.	2	2	—	Трубчевський скарб	Рос., Трубчевськ, Трубчевський район Брянської обл.	поселення	скарб	68, с. 79—102.
44.	32.	1	14	3:8	Хацьківський скарб	Укр., Хацьки, Черкаський район Черкаської обл.	?	скарб	42, с. 373, табл. 22, 37—47.

логії у слов'янських старожитностях і, швидше за все, є імпорнтними виробами. У Битицькому скарбі наявні імпорнтні речі салтівської культури. Ймовірно, що й про- низки могли бути виробами саме хозарських майстрів.

Література

1. **Айбабин А. И.** Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени / А. И. Айбабин // МАИЭТ. – Симферополь, 1990. – Вып. I. – С. 3–86.
2. **Айбабин А. И.** Этническая история ранневизантийского Крыма / А. И. Айбабин; НАН Украины, Ин-т востоковед., Крым. отделение. – Симферополь : ДАР, 1999. – 352 с.
3. **Айбабин А. И.** Могильник у села Лучистое. Том 1: Раскопки 1977, 1982–1984 годов / А. И. Айбабин, Э. А. Хайрединова. – Симферополь-Керчь : АДЕФ-Україна, 2008. – 336 с.
4. **Аксенов В. С.** Погребение VI–VII века н. э. у села Мохнач В. С. Аксенов, Л. И. Бабенко // РА. – М., 1998. – № 3. – С. 111–122.
5. **Ауліх В. В.** Металеві пряжки та прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимно Волинської області / В. В. Ауліх // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині. – К. : Наукова думка, 1962. – Вип. 4. – С. 92–105.
6. **Баран В. Д.** Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков) / В. Д. Баран / АН УССР, Ин-т археол. – К. : Наукова думка, 1988. – 160 с.
7. **Белоцерковская И. В.** Затылочные кисти из рязано-окских могильников как элемент головного убора / И. В. Белоцерковская // Культуры евразийских степей второй половины I тыс. н. э. : Мат-лы III Междунар. конф. / Самар. обл. ИКМ им. П. А. Алабина; [отв. ред. Д. А. Сташенков]. – Самара, 2001. – Т. 2. – С. 18–30.
8. **Белоцерковская И. В.** Об одном типе женского костюма окских финнов гуннского и постгуннского времени / И. В. Белоцерковская // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов: Конференция 3. Мат-лы; [под. ред. А. М. Воронцова, И. О. Гавритухина]. – Тула, 2012. – С. 55–78.
9. **Бодянский А. В.** Археологические находки в Днепровском Надпорожье / А. В. Бодянский // СА. – М., 1960. – № 1. – С. 274–277.
10. **Вашкявичюте И.** Древнейшие головные венки земгалов / И. Вашкявичюте // Древности Белоруссии и Литвы : сб. науч.

- тр.; [науч. ред. Л. Д. Поболь, А. З. Таутавичюс]. — Минск : Наука и техника, 1982. — С. 56—61.
11. **Веймарн Е. В.** Скалистинский могильник / Е. В. Веймарн, А. И. Айбабин. — К. : Наукова думка, 1993. — 201 с.
  12. **Винокур І. С.** Слов'янські ювеліри Подністров'я (за мат-лами дослідження Бернашівського комплексу I тис. н. е.) / І. С. Винокур. — Кам'янець-Подільський : Oium, 1997. — 200 с.
  13. **Винокур І. С.** Ювелірний комплекс ранньосередньовічних слов'ян / І. С. Винокур // *Archaeoslavica*. — Krakow, 1998. — № 3. — S. 209—226.
  14. **Володарець-Урбанович Я. В.** Трубочки-пронизки епохи раннього середньовіччя із слов'янських пам'яток / Я. В. Володарець-Урбанович // *Проблеми історії і археології України : Мат-ли VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 9—10 ноября 2012 г.)*. — Харьков : ООО «НТМТ», 2012. — С. 64—65.
  15. **Гавритухин І. О.** Гапоновский клад (предварительная публикация) / І. О. Гавритухин, А. М. Обломский // *РА*. — М., 1995. — № 4. — С. 136—149.
  16. **Гавритухин І. О.** Датировка днепровских кладов первой группы методом синхронизации с древностями других территорий / І. О. Гавритухин // *Гавритухин І. О. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст* / І. О. Гавритухин, А. М. Обломский; при участии І. Р. Ахмедова, А. В. Мастыковой, В. Ю. Малашева, В. Е. Родинковой, О. А. Щегловой; Ин-т археол. РАН, Курск. обл. археол. музей; [ред. Г. Е. Афанасьев, І. П. Русанова]. — М., 1996. — С. 58—95. — (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Вып. 3).
  17. **Гавритухин І. О.** Днепровское Левобережье на заре средневековья : динамика историко-культурных процессов и клады / І. О. Гавритухин, А. М. Обломский // *Гавритухин І. О. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст* / І. О. Гавритухин, А. М. Обломский; при участии І. Р. Ахмедова, А. В. Мастыковой, В. Ю. Малашева, В. Е. Родинковой, О. А. Щегловой; Ин-т археол. РАН, Курск. обл. археол. музей; [ред. Г. Е. Афанасьев, І. П. Русанова]. — М., 1996. — С. 140—148. — (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Вып. 3).
  18. **Гавритухин І. О.** Комплексность клада и реконструкция гарнитур / І. О. Гавритухин О. А. Щеглова // *Гавритухин І. О. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст* / І. О. Гавритухин, А. М. Обломский; при участии І. Р. Ахмедова, А. В. Мастыковой, В. Ю. Малашева, В. Е. Родинковой, О. А. Щегловой; Ин-т археол. РАН, Курск. обл. археол. музей;

- [ред. Г. Е. Афанасьев, И. П. Русанова]. — М., 1996. — С. 47—53. — (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Вып. 3).
19. **Гавритухин И. О.** Группы днепровских раннесредневековых кладов / И. О. Гавритухин, О. А. Щеглова / И. О. Гавритухин, А. М. Обломский; при участии И. Р. Ахмедова, А. В. Мастыковой, В. Ю. Малашева, В. Е. Родинковой, О. А. Щегловой; Ин-т археол. РАН, Курск. обл. археол. музей; [ред. Г. Е. Афанасьев, И. П. Русанова]. — М., 1996. — С. 53—57. — (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Вып. 3).
  20. **Гавритухин И. О.** Взаимоотношения славянских и восточногерманских народов во второй половине V — начале VI вв. / И. О. Гавритухин // Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном историческом музее: тез. конф. — М., 2003. — Часть II. — С. 109—113.
  21. **Гавритухин И. О.** Среднеднепровские ингумации второй половины V—VI в. / И. О. Гавритухин // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье : доклады науч. конф., посвящ. 60-летию со дня рождения Е. А. Горюнова (Санкт-Петербург, 14—17 ноября 2000 г.). — СПб. : Петербург. Востоковед., 2004. — С. 208—220.
  22. **Гавритухин И. О.** Ингумации, связанные с культурой оседлого населения, и отдельные находки постгуннского времени / И. О. Гавритухин // Восточная Европа в середине I тыс. н. э. / РАН, Ин-т археол.; [отв. ред. И. О. Гавритухин, А. М. Обломский]. — М. : ИА РАН, 2007. — С. 30—33. — (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Вып. 9).
  23. **Гавритухин И. О.** Комплексы элиты V в. / И. О. Гавритухин // Восточная Европа в середине I тыс. н. э. / РАН, Ин-т археол.; [отв. ред. И. О. Гавритухин, А. М. Обломский]. — М. : ИА РАН, 2007. — С. 33—37. — (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Вып. 9).
  24. **Голдина Р. Д.** Средневековые памятники верховьев Камы / Р. Д. Голдина, В. А. Кананин; [науч. ред. А. А. Тронин]. — Свердловск : Урал. ГУ, 1989. — 215 с.
  25. **Голдина Р. Д.** Неволинский могильник VII—IX вв. в Пермском Предуралье / Р. Д. Голдина. — Ижевск: Удмурт. ун-т, 2012. — 469 с. — (Материалы и исследования Камско-Вятской археол. экспедиции. Т. 21).
  26. **Голдина Р. Д.** Ныргындинский I могильник II—III вв. на Средней Каме / Р. Д. Голдина, А. А. Красноперов. — Ижевск : Удмурт. ун-т, 2012. — (Материалы и исследования Камско-Вятской археол. экспедиции. Т. 22).

27. **Голдина Р. Д.** Городище Лобач и его окрестности в эпоху средневековья / Р. Д. Голдина, И. Ю. Пастушенко, Е. М. Черных, С. А. Перевозчикова, Е. В. Голдина, С. Е. Перевозчиков. — Ижевск : Удмурт. ун-т, 2012. — (Материалы и исследования Камско-Вятской археол. экспедиции. Т. 23).
27. **Гопкало О. В.** Бусы и подвески черняховской культуры / О. В. Гопкало. — К. : ИА НАНУ, 2008. — 252 с.
28. **Городцов В. А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году / В. А. Городцов // Тр. XIV Археол. съезда. — М., 1911. — Т. III. — С. 93—161.
29. **Григорьев А. В.** Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I — начале II тыс. н.э. / А. В. Григорьев. — Тула : Репроникс, 2005. — 207 с.
30. **Егорейченко А. А.** Очковидные подвески на территории СССР / А. А. Егорейченко // СА. — М., 1991. — № 2. — С. 171—181.
31. **Егорейченко А. А.** Поселение у д. Остров Пинского района Брестской области / А. А. Егорейченко // Archaeoslavica. — Krakow, 1991. — № 1. — С. 61—82.
32. Сокровища хана Кубрата : Перещепинский клад / В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. А. Фонякова. — СПб. : Славия, 1997. — 336 с.
33. **Звяруга Я. Г.** Беларускае Павілле у жалезным веку і раннім сярэднявякоўі / Я. Г. Звяруга // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Мінск : ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2005. — Вып. 10. — 174 с.
34. **Земцов Г. Л.** Липецкий край в III—V веках / Г. Л. Земцов. — Тула : Гриф и К^о, 2012. — 206 с.
35. **Исланова И. В.** Городище Отмичи / И. В. Исланова; [отв. ред. Н. А. Кренке]. — М. : ИА РАН, 2008. — 284 с. — (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Вып. 11).
36. **Казанский М. М.** Остроготские королевства в гуннскую эпоху : рассказ Иордана и археологические данные / М. М. Казанский // Stratum plus + ПАВ. — 1997. — С. 181—193.
37. **Казанский М. М.** Древности постгуннского времени на юге Восточной Европы и ангискиры / М. М. Казанский // Scripta antiqua : Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры. — М., 2011. — С. 27—49.
38. **Кашкин А. В.** Памятники суджанского региона эпохи Великого переселения народов / Кашкин А. В., Родинкова В. Е. // Верхнедонской археологический сборник; [отв. ред. А. Н. Бес-суднов]. — Липецк, 2010. — Вып. 5. — С. 80—92.
39. **Комар А. В.** Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археологическим данным /

- А. В. Комар // Хазары : сб. науч. тр. – М. – Иерусалим, 2005. – С. 207–218.
40. **Комар А. В.** Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – начала VIII в. / А. В. Комар // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. науч. раб. / Ин-т археол. НАНУ; Донецк. НУ; [гл. ред. А. В. Евлевский]. – Донецк : Изд-во Дон. НУ, 2006. – Т. 5 : Хазарское время. – С. 7–244, 413–432.
41. **Корзухина Г. Ф.** Предметы убора с выемчатыми эмальями V – первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье / Г. Ф. Корзухина. – Л. : Наука, 1978. – 176 с. – (САИ. Вып. Е 1-43).
42. **Корзухина Г. Ф.** Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье / Г. Ф. Корзухина // МАИЭТ. – Симферополь, 1996. – Вып. V. – С. 352–435, 586–705.
43. **Кухаренко Ю. В.** К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях / Ю. В. Кухаренко // СА. – М., 1954. – Т. 19. – С. 111–120.
44. **Ляпушкин И. И.** Памятники культуры «полей погребений» первой половины I тыс. н. э. Днепроовского лесостепного Левобережья / И. И. Ляпушкин // СА. – М. – Л., 1950. – Т. 13. – С. 7–32.
45. **Ляпушкин И. И.** Городище Новотроицкое / И. И. Ляпушкин. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 327 с. – (МИА. № 74).
46. **Макаренко Н.** Предметы случайной находки близ села Ивахники, Лохвицкого уезда Полтавский губернии / Н. Макаренко // Тр. ПУАК. – Полтава, 1908. – Вып. 5. – С. 207–212.
47. **Макаренко М.** Борзенські емалі й старі емалі України взагалі / Микола Макаренко. – К. : Б. в., 1927. – С. 80–100.
48. **Мастыкова А. В.** О костюме с пальчатыми фибулами в Восточной Европе // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и великого переселения народов; [отв. ред. А. Н. Наумов]. – Тула : Гос. муз.-зап. «Куликово поле», 2008. – Вып. 1. – С. 367–381.
49. **Митрофанов А. Г.** Археологические памятники восточных балтов на территории Белоруссии в эпоху железа (VIII в. до н. э. – IX в. н. э.) / А. Г. Митрофанов // Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии). – Рига, 1980. – С. 102–110.
50. **Михайлова Е. Р.** Тисненные бляшки-обоймицы из памятников культуры псковских длинных курганов / Е. Р. Михайлова // Сб. науч. тр. в честь 60-летия А. В. Виноградова. – СПб. : Культ-Информ-Пресс, 2007. – С. 158–164.

51. **Михайлова Е. Р.** Хронология и периодизация вещевого комплекса культуры псковских длинных курганов / Е. Р. Михайлова // Петербургский апокриф. Послание от Марка; [редкол. : М. Казанский, Р. Рабинович, М. Ткачук]. – К. – СПб. : Б. и., 2011. – С. 527–554.
52. **Михеев В. К.** Подонье в составе Хазарского каганата / В. К. Михеев. – Харьков : Изд-во при Харьк. ГУ издат. объедин. «Виша школа», 1985. – 148 с.
53. **Обломский А. М.** Этнические процессы на водоразделе Днестра и Дона в I–V вв. н. э. / А. М. Обломский; Археол. агенство эксперим. творч. центра при Мосгорисполкоме; Сум. обл. отделение УФК; [отв. ред. И. П. Русанова]. – М. – Сумы : Археол. агенство, 1991. – 287 с.
54. **Обломский А. М.** Инородные компоненты в зоне пеньковской культуры / А. М. Обломский // И. О. Гавритухин, А. М. Обломский; при участии И. Р. Ахмедова, А. В. Мастыковой, В. Ю. Малашева, В. Е. Родинковой, О. А. Щегловой; Ин-т археол. РАН; Курск. обл. археол. музей; [ред. Г. Е. Афанасьев, И. П. Русанова]. – М., 1996. – С. 121–122. – (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Вып. 3).
55. **Обломский А. М.** Днепровское Лесостепное Левобережье в позднееримское и гуннское время (середина III – первая половина V в. н. э.) / А. М. Обломский; РАН, Ин-т археол. – М. : Наука, 2002. – 255 с. – (Раннеславянский мир. Вып. 5).
56. **Обломский А. М.** Структура населения Лесостепного Поднепровья в VII в. н.э. / А. М. Обломский // АЛЛУ. – Полтава : Археология, 2007. – С. 3–12.
57. **Обломский А. М.** О раннесредневековых славянских древностях в бассейне Дона / А. М. Обломский // Stratum plus. – 2011. – № 5. – С. 51–60.
58. **Обломский А. М.** Материалы VI–VII вв. в лесостепном Подонье (некоторые итоги раскопок поселения Кривец-4) / А. М. Обломский // СЛП – 2012 : сб. науч. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; Ін-т археол. НАНУ; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.; редкол. : Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – К. – Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 51–59.
59. **Обломский А. М.** Памятники VI–VII вв. в Верхнем Подонье. Направления колонизации территории / А.М. Обломский // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства : Мат-лы междунар. конф., посвящ. 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902–1968), 3–5 декабря 2012 г. Санкт-Петербург. [сост., ред. О. А. Щеглова, науч. ред. В. М. Горюнова]. – СПб. : СОЛО, 2012. – С. 125–129.

60. **Обломский А. М.** Раннеславянские памятники Верхнего Подонья. Предварительные итоги исследования / А. М. Обломский // Тамбовские древности. Археология Окско-Донской равнины : [сб. науч. тр.] / Тамбов. ГУ им. Г. Р. Державина; [отв. ред. С. И. Андреев]. — Тамбов : Изд-во Тамбов. ГУ, 2012. — Вып. 3. — С. 172—229.
61. **Падин В. А.** Среднее Подесенье (Трубчевская округа) в IV—V вв. до н. э. — X—XII вв. н. э. по материалам археологических исследований / В. А. Падин // Очерки по истории археологии Брянской области. — Брянск, 2004. — Вып. 2. — С. 59—69.
62. **Панікарський А. В.** Реконструкція військового поясу зі скарбу в с. Вільховчик на Черкащині / А. В. Панікарський // Археологія : спадок віків : Мат-ли Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та мол. учених [редкол. : В. Ф. Колесник (голова), Р. В. Терпиловський, К. В. Корнієнко та ін.]. — К., 2011. — С. 143—149.
63. **Петраускас О. В.** Новые исследования раннеславянского поселения Обухов-2 в 2007 г. / О. В. Петраускас, Р. Г. Шишкин, Н. С. Абашина // *Stratum plus*. — 2011. — № 5. — С. 61—88.
64. **Петров В. П.** Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия (по материалам раскопок 1956—1958 гг. в Потясминье) / В. П. Петров // Славяне накануне образования Киевской Руси : сб. науч. тр. — М., 1963. — С. 209—233. — (МИА. № 108).
65. **Плетнева С. А.** На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс / С. А. Плетнева. — М. : Наука, 1989. — 288 с.
66. **Приходнюк О. М.** Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е. / О. М. Приходнюк. — К. : Наукова думка, 1980. — 151 с.
67. **Приходнюк О. М.** Мартыновский клад / О. М. Приходнюк, А. М. Шовкопляс, С. Я. Ольговская, Т. А. Струина // МАИЭТ. — Симферополь, 1991. — Вып. 2. — С. 72—92.
68. **Приходнюк О. М.** Трубчевский клад антского времени / О. М. Приходнюк, В. А. Падин, Н. Г. Тихонов // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии : сб. науч. тр. — К. : Наукова думка, 1996. — С. 79—102.
69. **Приходнюк О. М.** Пеньковская культура : культурно-хронологический аспект исследования / О. М. Приходнюк. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ГУ, 1998. — 169 с.
70. **Радющ О. А.** Волниковский «клад» и Курское Посеймье в эпоху Великого переселения народов / О. А. Радющ, О. А. Щеглова; Курск. гос. обл. муз. археологи. — Курск, 2012. — 48 с.
71. **Родинкова В. Е.** Металлические детали одежды и украшения как хронологические индикаторы / В. Е. Родинкова // И. О. Гавритухин, А. М. Обломский; при участии И. Р. Ахмедова,

- А. В. Мاستыковой, В. Ю. Малашева, В. Е. Родинковой, О. А. Щегловой; Ин-т археол. РАН, Курск. обл. археол. музей; [ред. Г. Е. Афанасьев, И. П. Русанова]. – М., 1996. – С. 124–130. – (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Вып. 3).
72. **Родинкова В. Е.** Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датируемыми находками / В. Е. Родинкова // И. О. Гавритухин, А. М. Обломский; при участии И. Р. Ахмедова, А. В. Мастыковой, В. Ю. Малашева, В. Е. Родинковой, О. А. Щегловой; Ин-т археол. РАН, Курск. обл. археол. музей; [ред. Г. Е. Афанасьев, И. П. Русанова]. – М., 1996. – С. 155–162. – (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Вып. 3).
73. **Родинкова В. Е.** Культурные связи населения Среднего Поднепровья в VII в. (по материалам женского убора) / В. Е. Родинкова. – Дисс. канд. ист. наук. – М., 2003 // НА Ин-та археол. РАН.
74. **Родинкова В. Е.** Локальные разновидности женского металлического убора VII в. в Поднепровье / В. Е. Родинкова // Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном историческом музее : тез. конф. – М., 2003. – Часть II. – С. 113–117.
75. **Родинкова В. Е.** Днепровские фибулы с каймой из птичьих голов / В. Е. Родинкова // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье : доклады науч. конф., посвящ. 60-ти летию со дня рождения Е. А. Горюнова (Санкт-Петербург, 14–17 ноября 2000 г.). – СПб. : Петербург. Востоковед., 2004. – С. 233–243.
76. **Родинкова В. Е.** Система женского раннесредневекового убора Среднего Поднепровья (ретроспективный анализ) // Восточная Европа в середине I тыс. н.э. [отв. ред. И. О. Гавритухин, А. М. Обломский]. – М. : ИА РАН, 2007. – С. 358–388. – (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Вып. 9).
77. **Родинкова В. Е.** Куриловский клад раннесредневекового времени / В. Е. Родинкова // РА. – М., 2010. – № 4. – С. 78–87.
78. **Родинкова В. Е.** Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов : современное состояние исследования // Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии : мат-лы Школы мол. археологов. Кириллов, 3–12 сентября 2011 г. [отв. ред. и сост. В. Е. Родинкова]. – М. : ИА РАН, 2011. – С. 239–265.

79. **Родинкова В. Е.** Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе / В. Е. Родинкова // РА. – М., 2012. – № 4. – С. 151–158.
80. **Родинкова В. Е.** Клады «древностей антов» и археологическая ситуация между Сеймом и Пелом в конце эпохи Великого переселения народов / В. Е. Родинкова // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства : мат-лы междунар. конф., посвящ. 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902–1968) 3–5 декабря 2012 г., Санкт-Петербург; [сост., ред. О. А. Щеглова, науч. ред. В. М. Горюнова]. – СПб. : СОЛО, 2012. – С. 193–197.
81. **Родинкова В. Е.** Клад раннесредневекового времени из Суджи-Замостья и состав металла его артефактов / В. Е. Родинкова, А. Н. Егорьков // Проблемы истории и археологии Украины : мат-лы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 9–10 ноября 2012 г.). – Харьков : ООО «НТМТ», 2012. – С. 71–72.
82. **Родинкова В. Е.** Раннесредневековые клады Поднепровья : традиционный взгляд и новые данные / В. Е. Родинкова, И. А. Сапрыкина, С. А. Сычева // Проблемы истории и археологии Украины : мат-лы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 9–10 ноября 2012 г.). – Харьков : ООО «НТМТ», 2012. – С. 72.
83. **Рутковская Л. М.** О стратиграфии и хронологии древнего поселения около с. Стецовка на р. Тясмине / Л. М. Рутковская // Раннесредневековые восточнославянские древности : сб. науч. тр. – Л. : Наука, 1974. – С. 22–39.
84. **Рябцева С. С.** Древнерусский ювелирный убор / С. С. Рябцева. – СПб. : Изд-во СПб. Ин-та истор. РАН «Нестор-История», 2005. – 384 с.
85. **Сапрыкина И. А.** Каталог исследованных изделий из цветного металла городища Отмичи / И. А. Сапрыкина // Исланова И. В. Городище Отмичи; [отв. ред. Н. А. Кренке]. – М. : ИА РАН, 2008. – С. 245–265. – (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Вып. 11).
86. **Седов В. В.** Длинные курганы кривичей / В. В. Седов. – М. : Наука, 1974. – 70 с. – (САИ. Вып. Е1–8).
87. **Сибилев Н. В.** Древности Изюмщины / Н. В. Сибилев. – Изюм, 1926. – Вып. I. – 10 с., 40 табл.
88. **Синиця Є. В.** Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пенцьківської культури / Є. В. Синиця // Viva Antiqua. – К., 1999. – № 2. – С. 98–110.
89. **Скрипкин А. С.** Позднесарматское катакомбное погребение из Черноярского района Астраханской области / С. А. Скрипкин // КСИА. – М. : Наука, 1974. – Вып. 140. – С. 57–63.

90. **Спицын А. А.** Поля погребальных урн / А. А. Спицын // СА. – М., 1948. – Т. 10. – С. 53–72.
91. **Сухобоков О. В.** Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища / О. В. Сухобоков, Г. А. Вознесенская, В. В. Приймак // Древние славяне и Киевская Русь : сб. науч. тр. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 92–105.
92. **Сымонович Э. А.** Городище Колочин на Гомельщине / Э. А. Сымонович // Славяне накануне образования Киевской Руси. – М. : Наука, 1963. – С. 97–137. – (МИА. № 108).
93. **Сымонович Э. А.** Поселение Каменево-2 под Курском / Э. А. Сымонович // Stratum plus. – 2001–2002. – № 4. – С. 370–383.
94. **Телегин Д. Я.** Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г. / Д. Я. Телегин // КСИА ИА АН УССР. – К., 1962. – Вып. 12. – С. 13–17.
95. **Терпиловский Р. В.** Памятники киевской культуры : (Свод археологических источников) / Р. В. Терпиловский, Н. С. Абашина. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с.
96. **Хайрединова Э. А.** Фибулы и украшения круга «древностей антов» в костюме варваров раннесредневекового Крыма / Э. А. Хайрединова // Скифы, Хазары, Славяне, Древняя Русь : мат-лы междунар. науч. конф. – СПб., 1998. – С. 112–113.
97. **Хайрединова Э. А.** Костюм варваров V века по материалам могильника у села Лучистое в Крыму / Э. А. Хайрединова // Сто лет черняховской культуре : [зб. наук. праць; ред.-упоряд. М. Є. Левада]. – К., 1999. – С. 203–230.
98. **Хайрединова Э. А.** Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в VI–VII вв. (по материалам могильника у с. Лучистое) / Э. А. Хайрединова // Алушта и Алуштинский регион с древних времен до наших дней. – К. : Стилос, 2002. – С. 34–47.
99. **Шадыра В. І.** Беларускае Падзвінне (I тысячагоддзе н.э.) / В. І. Шадыра. – Мінск : ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2006. – 150 с.
100. **Шерстюк В. В.** Дослідження різночасового поселення Глинськ 4 у Середньому Поворсклі / В. В. Шерстюк // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 13–31.
101. **Шпилев А. Г.** Украшения роменского времени из Курской области (вторая половина VIII – конец X вв.) / А. Г. Шпилев // Stratum plus. – 2010. – № 5. – С. 221–274.
102. **Щеглова О. А.** О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье / О. А. Щеглова // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья : сб. науч. тр. – Курск, 1990. – С. 162–204.

103. **Щеглова О. А.** Женский убор из кладов «древностей антов» : готское влияние или готское наследие? / О. А. Щеглова // *Stratum Plus*. — 1999. — № 5. — С. 287—312.
104. **Щеглова О. А.** О некоторых возможностях реконструкции женской одежды по материалам наборов украшений из кладов «древностей антов» : Источники, аналогии, результаты / О. А. Щеглова // *Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (Из истории костюма) : тез. докладов III Междунар. археол. конф. 14—18 марта 2000 г.* [под ред. Д. А. Сташенкова]. — Самара : Самар. ИКМ им. П. А. Алабина, 2000. — С. 136—141.
105. **Щеглова О. А.** «Антские» клады Харьковщины : Проблемы идентификации / О. А. Щеглова // *Проблемы истории и археологии Украины : мат-лы междунар. науч. конф.* — Харьков, 2001. — С. 128—130.
106. **Щеглова О. А.** Крымские мотивы в «древностях антов» / О. А. Щеглова, В. Е. Родинкова // *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья : мат-лы IV Боспорских чтений.* — Керчь, 2003. — С. 295—298.
107. **Щеглова О. А.** Волны распространения вещей из Подунавья на Северо-Восток в VI—VIII вв. как отражение миграции или культурных влияний / О. А. Щеглова // *Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света : мат-лы Междунар. конф., состоявшейся 14—18 мая 2007 года в Гос. Эрмитаже* / [ред. Б. С. Короткевич]. — СПб. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 2009. — С. 39—65.
108. **Шукин М. Б.** Семь сезонов Славяно-Сарматской экспедиции / М. Б. Шукин // *Итоги археологических экспедиций.* — Л., 1989. — С. 103—114.
109. **Gorokhovskiy E.** The Nomads of the South-East Europe at the beginning of the Middle Ages / Evgeny Gorokhovskiy // *Death and Burial.* — York, 1992. — Vol. 4. — P. 145—150.
110. **Volkaite-Kulikauskiene R.** Senoves lietuviu drabuziai ir ju papuosalai (I—XVI a.) / R. Volkaite-Kulikauskiene. — Vilnius, 1997. — 151 p.

Я. В. Володарец-Урбанович
**Трубочки-пронизки эпохи раннего средневековья
со славянских памятников юга Восточной Европы**
Резюме

В статье собрана и проанализирована информация о трубочках-пронизках эпохи раннего средневековья со славянских памятников. Все изделия разделены на три класса и шесть типов. Охарактеризована территория их распространения и хронология. Выдвинуто предположение, что основное время бытования этих изделий приходится на VII в. В то время как изделия VIII в., вероятно, являются импортами.

Ключевые слова: трубочки-пронизки, типология, убор, «древности антов», клады круга Мартыновки, раннее средневековье, юг Восточной Европы.

Yaroslav Volodarets-Urbanowich
**Bronze tubular beads of early medieval Slavic antiquities
from the South of Eastren Europe sites**
Summary

The paper collected and analyzed information about early medieval Slavic tubular-beards from South-Eastern Europe. All items are divided into three groups and six types. Characterized territory of its spread and chronology. Suggested that these products mostly existed in VII century. While products from VIII century probably was an import.

Keywords: bronze tubular-beads, typology, attire, «antiquity of Antes», hoards of Martynivka cyrcle, Early Middle Ages, south of Eastern Europe.

«СКАРБ» ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ ЗНАРЯДЬ З ГОРОДИЩА КОРОПОВІ ХУТОРИ

Роботу присвячено аналізу комплексу ранньосередньовічних сільськогосподарських знарядь, виявленого на городищі Коропові Хутори (Харківська область).

Ключові слова: скарб, землеробство, роменська культура, салтівська культура, Хозарський каганат.

Одним з видів археологічних пам'яток, що засвідчують рівень соціально-економічного розвитку давнього суспільства, виступають скарби. Вони є комплексами одночасно захованих речей, що були найбільш цінними для власників. Особливу підгрупу таких пам'яток становлять навмисно приховані комплекси господарського реманенту або спеціалізованих знарядь праці, що виступали цінністю лише для господаря і свідчили про важливість того чи іншого заняття у загальних межах економіки тогочасного суспільства. Саме такий комплекс – «скарб» сільськогосподарських знарядь – був нещодавно виявлений на городищі Коропові Хутори. Він і є предметом аналізу дослідження.

Названа археологічна пам'ятка – городище площею 1,5 га, разом із сусіднім селищем (близько 30 га), складає єдиний археологічний комплекс, розташований на високому правому березі Сіверського Дінця між селами Гайдари та Коропові Хутори у Зміївському районі Харківської обл. Комплекс є відображенням кількох культурно-історичних епох – від раннього залізного віку й до часів заселення Слобожанщини. Історія його вивчення та основні висновки щодо результатів досліджень неодноразово знаходили висвітлення в науковій літературі [зокрема: 2, с. 24 – 26; 3, с. 75 – 76; 5, с. 19 – 22]. З кінця 2007 р. археологічні роботи на городищі призупинено, але пам'ятка, як частина

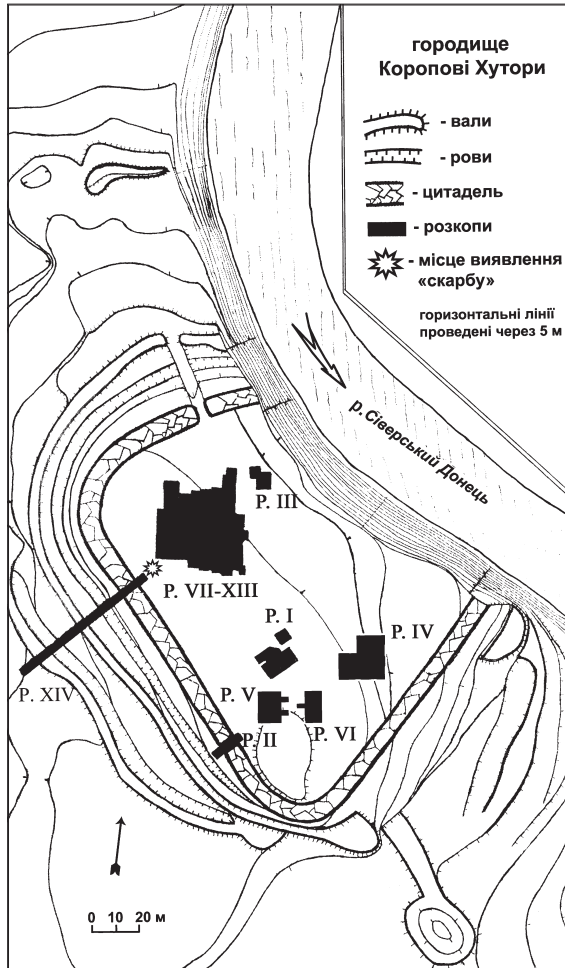

Рис. 1. Коропові Хутори. План городища.

національного природного парку «Сухогомльшанські ліси», є екскурсійним об'єктом і відвідується як приватними особами, так і групами туристів. Так от, «скарб» сільськогосподарських знарядь було випадково виявлено у північно-західній частині городища під час одного з таких відвідувань з метою огляду пам'ятки.

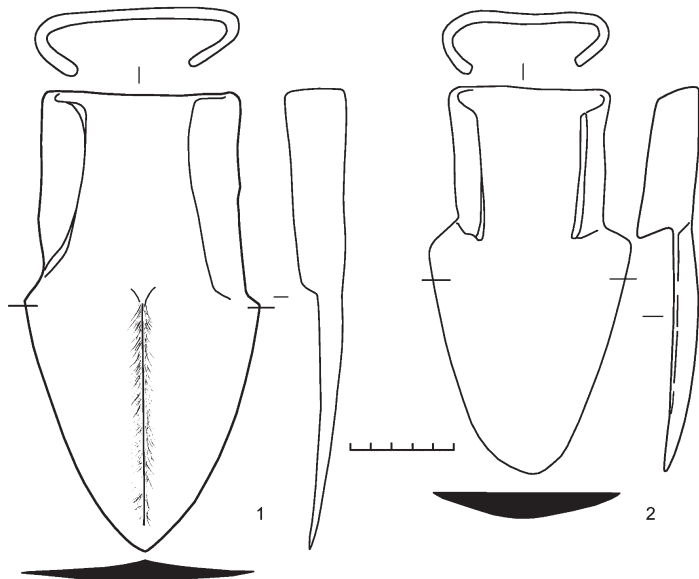

Рис. 2. Наральники. Залізо.

Комплекс залізних речей знайдено на території цитаделі поблизу західної лінії оборони, між розкопом XIV та спільною площею розкопів VII–XIII (рис. 1). Його виявлено у шарі чорнозему на глибині 30 см між двома не дослідженими глибокими (близько 2 м) «западинами», про які йдеться ще в першому описі городища [9, с. 104 – 105]¹.

Речі були заховані компактним скупченням. Внизу, розімкненими втулками догори, лежало 2 наральники, на них (стосиком один на одному) були складені 13 черешкових серпів. На час нашого знайомства з комплексом збереглися наральники та 8 (з 13-ти) серпів, але, за словами авторів

¹ Сучасними дослідженнями доведено, що переважна більшість западин на пам'ятці пов'язана з рештками котлованів ранньосередньовічних будівель. Частина їх (особливо найбільш глибокі) може належати заглибленим будівлям новітнього часу (середини XX ст.), коли під час другої світової війни тут було створено розгалужену німецьку лінію оборони вздовж берега Сіверського Дінця.

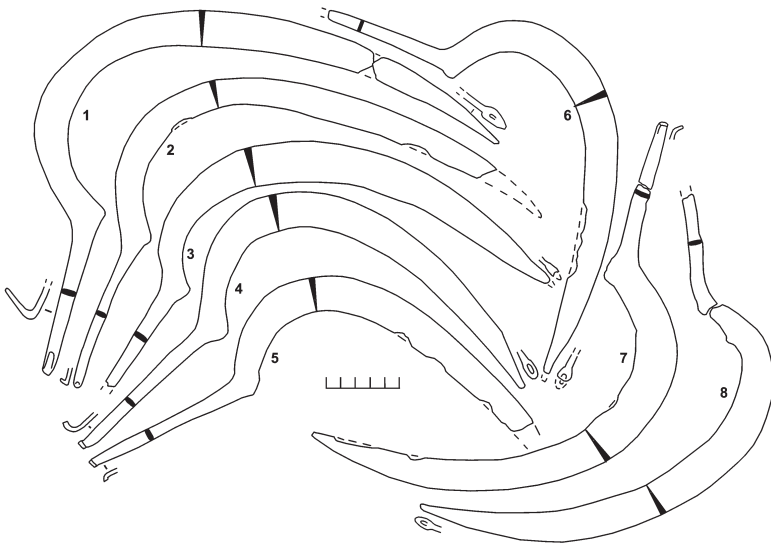

Рис. 3. Серпи. Залізо.

знахідки, вони були «практично однакові» і складали «спечену корозією масу».

Два *наральники* мають близькі один до одного розміри (рис. 2; табл. 1). За своїми характеристиками, вони займають проміжне положення між типом І Б 1 та типом І В 1, за класифікацією Ю. О. Краснова [6, с. 29 – 40]. У більшого з них для посилення леза була утворена потовщення-нервюра з «лицьового» боку (від не зімкненої втулки) (рис. 2: 1); у меншого – лінзоподібне потовщення леза зі зворотного боку (рис. 2: 2). Такі *наральники* могли ставитися під кутом 45° до ґрунту і використовуватися на прямогрядильних ралах (рис. 4: 1) або в кривоградильних, де встановлювалися горизонтально до землі (рис. 4: 2). Щодо можливостей використання цих орних знарядь, то слід зазначити, що за шириною леза вони тяжіють до вузьколопатових орних знарядь. Це, в свою чергу, може свідчити про те, що їх доцільно було використовувати або на ділянках, де щойно

зводився ліс, або під час початкового освоєння ресурсної зони під рільництво взагалі [2, с. 36 – 37].

Таблиця 1.

Параметри наральників (рис. 2)

№ рис. 2	Довжина (см)			Ширина (см)	
	загальна	втулки	леза	втулки	леза
1	22	10	12	9,5	11,3
2	18,5	7	11,5	8	9,7

Все це значною мірою співпадає з результатами палеокліматичних та палеоґрунтознавчих досліджень, що були проведені на городищі. Вони свідчать, що в ранньому середньовіччі (кін. I тис. н. е.) дубово-широколистяна лісова рослинність панувала як на самому городищі, так і на прилеглих територіях [10, с. 119 – 120]. Такою, практично, вона залишається і досі: за сучасною картою ґрунтів 90 відсотків потенційної ресурсної зони пам'ятки (в радіусі 5 км) знаходиться на ґрунтах, що за спрощеною типологією належать до сформованих під лісовою рослинністю [1, табл. 4, 194].

Усі доступні для аналізу серпи відносяться до таких, що мають прогресивну форму: з відігнутих черешком (рис. 3). Саме такими були вони у Київській Русі та більш пізні часи (включаючи і сучасні). Аналіз продуктивності серпів враховує кілька параметрів (рис. 4: 3): загальну довжину знаряддя, довжину лека і довжину його дуги, довжину кріплення (для черешкових), вершину і висоту дуги лека [7, с. 60 – 95]. Параметри нововиявлених жнивних знарядь представлені у таблиці 2. Довжина лека серпів коливається в межах 28 – 40 см при середньому показнику близько 32,5 см, ширина не перевищує 2,2 – 2,9 см.

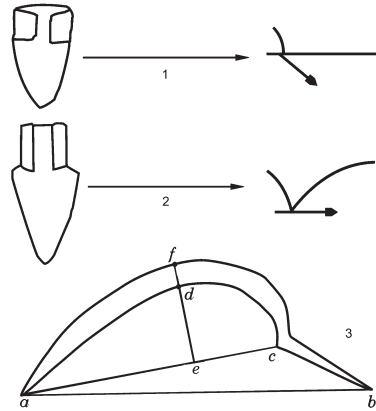
Для визначення продуктивності серпів найбільш важливими є показники двох співвідношень: перший характеризує ступінь вигину лека (рис. 4: 3 – співвідношення $e-d / a-c$), другий вказує на ступінь наближення точки максимального вигину до руків'я¹ (рис. 4: 3 –

¹ Чим ближче вона до руків'я, тим легше працювати цим знаряддям.

Рис. 4. Схематичні зображення сільськогосподарських знарядь:

1, 2 – наральники та орні знаряддя, на яких вони використовувалися [2, рис. 15]; 3 – розміри і пропорції серпів, що залучалися для аналізу [2, рис. 19]: $a-b$ – загальна довжина знаряддя, $a-c$ – довжина лека, $a-d-c$ – довжина дуги лека, d – вершина лека, $d-f$ – ширина лека, $b-c$ – довжина кріплення, $c-e$ – відстань від початку лека до вершини лека, $e-d$ – висота дуги лека.

співвідношення $e-c / a-c$). За ступенем вигину лека серпи з Коропових Хуторів мають показники між 0,32–0,44 (у середньому $\approx 0,39$), що поступаються сучасним (0,15–0,26), але є близькими до даних серпів з волинцевсько-роменських пам'яток, у яких він становить 0,29–0,42 [1, с. 46]. За наближенням точки максимального вигину лека до руків'я коробчанські серпи мають досить розбіжні характеристики (від 0,14 до 0,32, що свідчить про несталість форми і слабку обізнаність майстрів-виробників щодо важливості цього показника). Але середнє співвідношення (0,21) також є дуже близьким до аналогічних виробів з волинцевсько-роменських пам'яток [1, с. 119–122, табл. 9]¹.

Проаналізовані вище знахідки відносяться до ранньосередньовічного періоду існування городища Коропові Хутори, який тут репрезентований салтівською (друга пол. VIII – поч. X ст.) та роменською (сер. X – перша пол. XI ст.) культурами. Проблемним є більш конкретне визначення хронології та культурної належності цього «скарбу».

¹ Дані про розміри серпів та співвідношення їх параметрів для інших пам'яток Дніпровського Лівобережжя в літературі практично відсутні (поодинокі параметри серпів салтівської культури [8, с. 44–45] не дають можливості для їх плідного використання на сучасному рівні.

Таблиця 2.

Параметри серпів та їх співвідношення (рис. 3)

№ рис. 3	Довжина (см)								
	d-f	e-d	e-d / a-c	e-c	e-c / a-c	a-b	b-c	a-c	a-d-c
1	35	10,5	27,5	40	2,5	10,5	0,38	5	0,18
2	≈34	10	≈27	≈36	2,2	8,8	0,32	6,5	0,24
3	>31	>8	25	≈32	2,7	10	0,4	8	0,32
4	31	11	21	30	2,5	10,2	0,34	4	0,19
5	>31	11	≈21	≈28	2,4	8,8	0,41	4,5	0,21
6	>29	>8	21,5	29,9	2,3	9,5	0,44	3	0,14
7	32,5	9	23	32	2,9	10,2	0,44	4	0,17
8	>28	>8	23,5	31,5	2,6	9,4	0,4	6	0,26

За відсутності матеріалів для чіткого культурно-хронологічного висновку у складі комплексу, вважаємо за необхідне проаналізувати морфологічні особливості сільськогосподарських знарядь. Попередньо слід зауважити, що всі відомі до цього часу матеріали щодо землеробських знарядь з археологічного комплексу Коропові Хутори (городище і селище) достатньо обмежені. Серед салтівських старожитностей пам'ятки відомі лише уламок чересла та два фрагментованих серпа шарнірного типу [5, с. 124 – 125, 127], а в складі роменських старожитностей орні чи жнивні знаряддя і зовсім відсутні [2, с. 119 – 145].

Наральники, заморфологічними ознаками і параметрами, подібні до ряду аналогічних знарядь з пам'яток як сіверян, так і лісостепового населення Хозарії. До першої групи відносяться три артефакти: з пам'ятки над Любимівською Заборою та з селища Волинцеве [1, рис. 10: 4, 6, 8]. Серед салтівських старожитностей аналогічними є дві знахідки: з с. Петрівське та селища П'ятницьке-1 [8, рис. 22: 1; 2, рис. 44: 4, 5]. В обох культурно-хронологічних групах такі орні знаряддя складають абсолютну меншість. Однак, треба зважити і на такий факт: слов'янські наральники створені з плоского листа металу і не мають підсилень робочої частини леза (наварені пластини, потовщення, нервюри), а в нашому випадку леза зміцнені нервюрою (рис. 2: 1) або потовщенням (рис. 2: 2).

Серпи з кріпленням руків'я на відігнутому черешку широко відомі як серед сіверянських старожитностей [1, с. 46, рис. 25], де вони складають переважну більшість, так і серед лісостепових салтівських [8, с. 44–45, рис. 25: 9–16]. Додатковим показником є наявність сплющеного кінця леза серпа (впоперек полотна леза) та отвору. На всіх серпах зі «скарбу» в Коропових Хуторах, на яких збереглися кінці леза, є сплющення (рис. 3: 1, 3, 4, 6, 8)¹, а на переважній більшості з них – наскрізні отвори (рис. 3: 1, 4, 6, 8). Серед серпів, виявлених на слов'янських пам'ятках кін. I тис. н. е., сплющення з отворами відсутні [1, с. 44–46, рис. 25; 26]. 3-поміж серпів салтівської культури сплющені кінці з наскрізними отворами є на більшості виробів не тільки з черешковим, а й з іншими типами кріплення руків'я [2, рис. 5: 2, 8; 8, рис. 25: 3, 5–11, 13, 14].

Таким чином, опосередковані дані схиляють до думки, що публікований «скарб» знярядь відноситься до салтівського періоду існування городища і підтверджує значну роль землеробства у продуктивному відтворюючому господарстві населення пам'ятки і цього мікрорегіону Хозарського каганату в цілому.

Привертають увагу отвори на перпендикулярно сплющених кінцівках лез серпів, які містяться лише на салтівських жнивних виробах. Аналогії цьому нам невідомі. Для пояснення такого феномену маємо два припущення. Не виключено, що такі отвори слугували для скріплення за допомогою шнурка певної кількості виробів, що, в свою чергу, може вказувати на дрібнотоварне виробництво серед ковалів і, можливо, про наявність дрібнооптових партій таких виробів. Другий варіант пояснення наявності такого наскрізного отвору на кінці леза пов'язаний з можливим способом зберігання гострого зняряддя для різання у підвішеному стані (під стріхою, на сволоку тощо). Однак, це все – лише припущення.

Сам факт знахідки проаналізованого вище комплексу свідчить про значну цінність таких виробів, які їх власник

¹ Лише на одному з серпів, кінець якого вцілів, такого сплющення не було (рис. 3: 7).

вважав за необхідне зберегти на майбутнє чи передати у спадщину або використати в торгово-обмінних операціях. Все це, в свою чергу, свідчить не тільки про високий рівень землеробства у салтівського населення лісостепової зони, а й про значний розвиток соціально-економічних відносин, які характеризуються розпадом первіснообщинних стосунків.

Джерела та література

1. **Горбаненко С. А.** Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. / С. А. Горбаненко. – К. : Академперіодика, 2007. – 196 с., 20 табл., 67 рис.
2. **Горбаненко С. А.** Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі / С. А. Горбаненко, В. В. Колода. – К. : ІА НАНУ, 2013. – 236 с., 126 с., 48 табл.
3. **Колода В. В.** Археологический комплекс Коробовы Хутора: основные итоги исследований / В. В. Колода // Проблемы истории и археологии Украины : Мат-лы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (Харьков, 10-11 октября 2008 г.). – Харьков : ООО «НТМТ», 2008. – С. 75 – 76.
4. **Колода В. В.** Земледелие на поселении Коробовы хутора в салтовское время / В. В. Колода, С. А. Горбаненко // Степи Европы в эпоху средневековья : сб. науч. тр. – Донецк : Изд-во Дон. НУ, 2012. – Т. 9 : Хазарское время. – С. 119 – 134.
5. **Колода В. В.** Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне / В. В. Колода, С. А. Горбаненко. – К. : ИА НАНУ, 2010. – 216 с., 88 рис., 22 табл.
6. **Краснов Ю. А.** Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы / Ю. А. Краснов. – М. : Наука, 1987. – 236 с.
7. **Левашова В. П.** Сельское хозяйство / В. П. Левашова // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – Тр. ГИМ. – М., 1956. – № 32. – С. 19 – 103.
8. **Михеев В. К.** Подонье в составе Хазарского каганата / В. К. Михеев. – Харьков : Вища школа, 1985. – 148 с.
9. **Фукс М.** Про городища скитської доби на Харківщині / М. Фукс // Записки ВУАК. – К., 1930. – Т. 1. – С. 91 – 112.
10. **Чендев Ю. Г.** Природная среда, почвы и архитектурные особенности городища Коробовы Хутора в Харьковской обл. (проблемы комплексного изучения) / Ю. Г. Чендев, В. В. Колода // РА. – М. : Наука, 2012. – № 1. – С. 112 – 121.

В. В. Колода

«Клад» земледельческих орудий с городища Коробовы Хутора
Резюме

Публикуется случайно выявленная группа специально спрятанных земледельческих орудий с городища Коробовы Хутора (Харьковская область). Все изделия относятся к салтовской археологической культуре, наслоения которой на данном памятнике датируются второй половиной VIII – началом X вв. н. э. Наличие «клада» земледельческих орудий подтверждает важную роль земледелия в хозяйстве местного населения в рамках экономики Хазарского каганата и свидетельствует о значительном распаде первобытнообщинных отношений.

Ключевые слова: клад, земледелие, роменская культура, салтовская культура, Хазарский каганат.

Volodymyr Koloda

«Treasure» of Farming Implements
from Korobovy Hutora Settlement
Summary

The incidentally discovered group of specially hidden farming implements found in Korobovy Hutora settlement (Kharkiv region) are published. All implements are referred to Saltov archaeological culture, dated to the second half of 8 – early 10 AD. The presence of the «treasure» represented by farming implements demonstrates the important role of farming in the local population's economy within the general framework of economic life of the Khazar Kaganate. Also, this treasure represents the serious relationship breakup in the primitive communal society.

Key words: treasure, farming, Romney archaeological culture, Saltov archaeological culture, Khazar Kaganate.

СКАРБ ВИРОБІВ ІЗ ЗАЛІЗА З ОКОЛИЦЬ с. ХИТЦІ У ПОСУЛЛІ

Публікуються матеріали «скарбу», виявленого за випадкових обставин поблизу с. Хитці Лубенського району Полтавської обл. у 2013 р. До його складу входило чотири предмети. Два з них належать до деталей знарядь для первинного обробітку ґрунту, інші — до теслярських інструментів. Датуються ці знаряддя часом пізнього етапу розвитку роменської культури.

Ключові слова: Дніпровське Лівобережжя, Посулля, Хитцівське городище, роменська культура, салтовомаяцька культура, наральник, чересло, тесло, долото.

Умови і місце знахідки. Навесні 2013 р. до Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації надійшов «скарб» залізних речей, виявлених за випадкових обставин неподалік с. Хитці Лубенського району Полтавської обл.

Місце знахідки «скарбу» приурочене до відомої археологічної пам'ятки — Хитцівського городища (ур. Коломак), розташованого за 2 км на південний схід від села на останцеподібному мису третьої надзаплавної тераси правого берега р. Удай. Його висота коливається в межах 55—60 м. Городище оточене з боків ярами, з'єднується з плато невеликим перешийком, за яким розміщується селище-посад. Площа укріпленого майданчика становить 1,9 га; поверхня вкрита лісом. Схили городища, за винятком південно-західного, ескарповані. Рештки валів простежені з південного (напільного) і південно-західного (найпологішого) боків; рів відсутній.

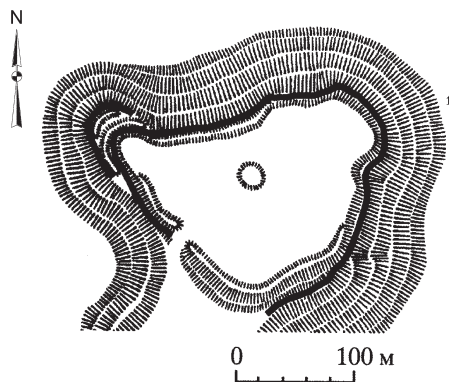

Рис. 1. Хитці, городище.
1 – місце знахідки
скарбу. За планом
Ю.Ю. Моргунова.

Городище поблизу с. Хитці належить до числа пам'яток роменського культури і давньоруського часу. За О. В. Григорьевим, заснування цього населеного пункту припадає на другу половину X ст. [5, с. 204]. Воно відоме за розвідками Ф. Б. Копилова [13, арк. 15–17], М. П. Кучери й О. В. Сухобокова [17, арк. 46–47], а також Ю. Ю. Моргунова [22, арк. 14–16].

«Скарб» господарських предметів був виявлений в одному із ярів, за межами укріплення на схід – північний схід від городища (рис. 1).

Склад знахідки. До «скарбу» входило чотири предмети. Два з них належать до деталей знарядь для первинного обробітку ґрунту, інші – до теслярських інструментів. Нижче подаємо повний опис виявлених артефактів.

1. *Наральник.* Розміри наконечника: загальна довжина – 25 см, довжина леза – 15 см, довжина втулки – 10 см; максимальна ширина робочої частини – 13 см, ширина втулки – 9 см. Наральник зі «скарбу», за класифікацією Ю. О. Краснова [15], належить до типу I В 2. Він має розімкнену овальну втулку, помітну асиметрію плічок. Із зовнішнього (нижнього) боку лезо додатково укріплене навареними смугами заліза завширшки близько 3 см (рис. 2: 1; 3: 1).

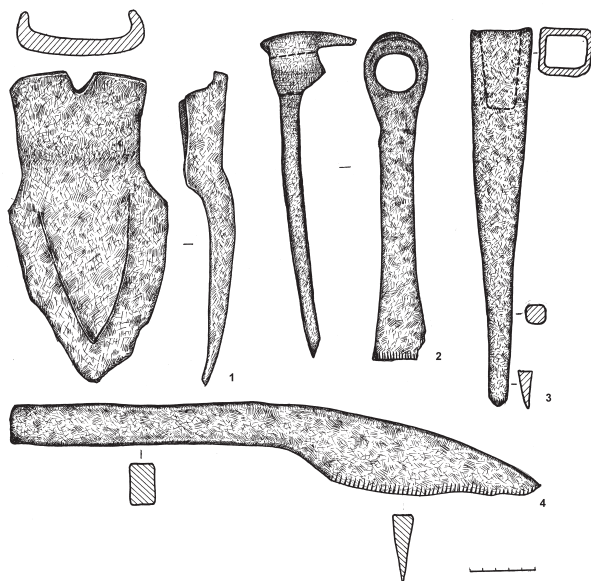

Рис. 2. Речі зі скарбу:

1 — наральник; 2 — тесло; 3 — долото; 4 — чересло. *Прорисовка.*

За формою, аналогії наральникам такого типу широко відомі на волинцевсько-роменських пам'ятках. Так, схожі наральники типу I B 2, іноді зі слабко вираженою асиметрією, походять з пам'яток поблизу сс. Волинцеве, Битиця, Новотроїцьке, Водяне та ін. Такі ж форми існували і в синхронних волинцевсько-роменських матеріалах Правобережних слов'янських пам'яток райковецької культури останньої чверті I тис. н. е. (добірку і посилання на джерела див.: [3, рис. 4: 4]), а також в ареалі розповсюдження салтівської культури (добірку і посилання на джерела див.: [4; 21; та ін.]).

Перші наральники на території сучасної України з'явилися на початку I тис. н. е. і продовжували існувати у другій – третій чвертях I тис. н. е. Тим не менше, наральники саме типу I B 2 стали широко розповсюдженими лише наприкінці I – початку II тис. н. е. Такі форми були

Рис. 3. Речі зі скарбу:

1 — наральник; 2 — тесло; 3 — долото; 4 — чересло. *Фото.*

у використанні від часу розповсюдження на території Лівобережжя Дніпра наприкінці I тис. н. е. впродовж існування Київської Русі. Однак, слід зауважити, що розміри відомих наразі волинцевсько-роменських (і райковецьких) наральників поступаються знайденому поблизу Хитців. Останні зазвичай не перевищують 20 см загальної довжини. Ближчі за розмірами наральники з салтівських пам'яток, з-поміж яких доволі значна кількість знаходиться у межах 25—30 см. Крім того, хитцівське знаряддя споріднює з салтівськими наконечниками й укріплення робочої частини леза наварними смужками (див.: [7; 10; 18; 21]).

Розвиток наральників типу I B 2 у часі призводить до збільшення їх розмірів зі збереженням пропорцій. Якщо серед салтівських матеріалів наральники завдовжки 25 см і більше були звичним явищем, то у слов'ян такі розміри набули поширення лише за давньоруської епохи. За цими

показниками описаний наральник має проміжні розміри між слов'янськими кінця I тис. н. е. і давньоруськими. Необхідно додати, що на Русі поширенішими були лемехи.

2. *Чересло*. Належить до розповсюджених черешкових чересел (у порівнянні зі втульчастими). Розміри наконечника: загальна довжина – 41 см, довжина робочої частини (леза) – 19 см, черешка – 22 см; максимальна ширина леза – 5,5 см, ширина черешка – $3,2 \times 2,0$ см (рис. 2: 4; 3: 4).

Перші черешкові наральники на території сучасної України відомі за матеріалами черняхівської культури. У третій чверті I тис. н. е. (на фоні загального занепаду матеріальної культури, у порівнянні з попереднім і наступним періодами) чересла майже невідомі. В останній чверті I тис. кількість чересел суттєво збільшилася. Вони відомі зі слов'янських волинцевсько-роменських і райковецьких пам'яток (добірку і посилання на джерела див.: [3, рис. 4: 9]), однак дійсно значного поширення у слов'ян чересла набули за давньоруського часу. Такі чересла у великій кількості відомі з матеріалів салтівської культури (див.: [7; 10; 18; 21]). Зауважимо також, що серед салтівських чересел (на відміну від слов'янських), зняряддя зі втульчастим типом кріплення досі невідомі. Розміри, пропорції і загальні обриси чересла зі «скарбу» не відрізняються від широкого кола аналогій кін. I – поч. II тис. н. е.

3. *Тесло*. Належить до провусних виробів з горизонтальною втулкою округлої форми та нешироким, дещо обламаним лезом. Розміри зняряддя: загальна довжина – 23,7 см; довжина леза – 19,7 см; ширина леза – 3,5 см; діаметр втулки – $2,7 \times 3,1$ см (рис. 2: 2; 3: 2).

Подібні тесла відомі у старожитностях кінця I – початку II тис. н. е. У зв'язку з універсальністю цього зняряддя, хронологічні маркери встановлюються вкрай складно. Зауважимо, що від давньоруських виробів цей примірник відрізняють насамперед розміри. Для тесел характерною є довжина леза – 16–17 см за ширини 6–8 см [12, с. 256]. Втім, і відомі тесла з пам'яток роменської культури (Новотроїцьке) також мають ширше лезо [19, с. 20, рис. 8: 2].

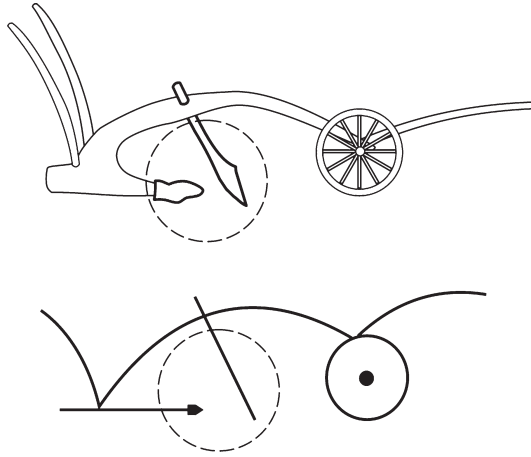

Рис. 4. Схема знаряддя плужного типу і місця використання залізних деталей.

4. *Долото*. Належить до типу втульчастих. Це досить масивне знаряддя з частково обламаною робочою частиною леза. Втулка збережена, за формою наближена до квадрату. Розміри: довжина – 28,5 см; ширина вістря – 1,6 м; діаметр втулки – 4,1 × 4,1 см (рис. 2: 3; 3: 3).

Втульчасті долота належать до числа рідкісних знахідок. Виявлені в шарах давньоруських городищ Княжа Гора і Райковецьке [1, с. 122, табл. XXVI: 5–14], а також на окремих могильниках [11, с. 108]. На роменських пам'ятках втульчасті долота відомі в матеріалах Великого Горнальського городища [16, рис. 15: 5]. Прикметно, що для більшості давньоруських доліт характерними є втулки округлої форми, тоді як з роменських пам'яток походять вироби з квадратною.

Інтерпретація. Втулка наральника розімкнена, що вказує на спосіб його кріплення на орному знарядді. Наральники з такими втулками могли бути застосовані лише на ралах з полозом, щоб залізний наконечник знаходився у горизонтальному положенні до ґрунту. Отже, його можна було використовувати на кривоґрядильному ралі з раль-

ником, встановленим горизонтально до землі, або знарядді плужного типу — кривоградильному ралі з ральником, поставленим горизонтально до ґрунту, череслом і відвальною дошкою [2, с. 43—44]. Зважаючи на знахідку чересла в одному комплексі з наральником, другий варіант реконструкції очевидний (рис. 4).

На підтвердження цієї думки варто навести кілька прикладів знахідок скарбів землеробських знарядь. Один з них виявлено в Глухові; до нього входили наральник і чересло [23].

Інший приклад — знахідка на городищі Мохнач. На поселенні під насипом валу, датованого дослідником X — початком XI ст. та інтерпретованого як вал роменського городища, зроблено унікальну знахідку лемеша і двох чересел. Автор розкопок, В. В. Колода, пов'язав ці та сусідню знахідку з місцем штучно зробленого пропеченого глиняного майданчика в єдиний комплекс. Єдину аналогію дослідник вбачає у Плутарха, де в розділі «Про Ромула» останній описав оборювання плугом меж майбутнього міста з наступним закопуванням знарядь у землю. Отже, В. В. Колода інтерпретував комплекс як обряд закладної жертви перед будівництвом нової (слов'яно-роменської) оборонної лінії в середині X ст., а характер виявлених предметів співставив з основною спрямованістю господарської діяльності нових поселенців [8; 9]. В обох наведених вище прикладах до складу знахідок входило чересло, що, без сумніву, свідчить про використання наральників разом з плужним ножем.

Так би мовити, «доказом від протилежного» є знахідка скарбу в околицях с. Старий Калкаєв, до якого було покладено серп і наральник, без чересла. Зважаючи на те, що, без сумніву, на кінець I тис. н. е. всі основні види знарядь для обробітку ґрунту були добре відомі, можемо зробити висновок, що у цьому випадку наральник використовували на ралі, а не знарядді плужного типу. Це добре узгоджується і з легкими в обробітку ґрунтами заплави, де виявле-

но старокалкаєвський скарб, для оранки яких не було потреби у знарядді плужного типу [20].

Для округи хитцівської знахідки на борових терасах долин рр. Удаю і Сули можна стверджувати про наявність легких для обробітку дерново-слабопідзолистих піщаних ґрунтів [14, с. 133].

Стосовно ж знарядь, пов'язаних з обробітком дерева, їх чітка культурно-хронологічна атрибуція дещо ускладнюється у зв'язку з відсутністю типологічних і хронологічних розробок. На думку Б. О. Колчина, основні різновиди й типи деревообробного інструменту були створені вже у IX—X ст. [12, с. 255]. Однак, археологічні матеріали слов'янських старожитностей (напр.: волинцевських, роменських) дозволяють стверджувати, що набір деревообробного інструментарію склався вже у VIII ст. [24, с. 168—169; 25; 26, с. 25].

Насамкінець, варто додати ще кілька слів. Звісно, нам невідомі істинні причини археологізації скарбу. Зрозуміло, що люди ховали найцінніше, що мали; напевне, під тиском життєвих обставин. Тому видається доволі прикметним, що до скарбу потрапили знаряддя землеробської праці — повний комплекс залізних деталей, що використовувалися на знарядді плужного типу чи плузі — найпрогресивнішому серед знарядь з обробітку ґрунту.

Безпосередніми причинами археологізації могли стати певні події сіверянсько-руського протистояння на території Посулля, свідченням чого є загибель Хитцівського укріплення роменської культури від пожежі на рубежі X — початку XI ст. [5, с. 70].

Наразі речі зі скарбу передані на постійне зберігання до фондів Полтавського краєзнавчого музею (Акт № 15 від 4 жовтня 2013 р.). А його отриманням для дослідження і збереження опікувався співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України *О. В. Сидоренко*, за що автори висловлюють йому щирю вдячність.

Джерела та література

1. **Гончаров В. К.** Райковецкое городище / В. К. Гончаров. — К. : Изд-во АН УССР, 1950. — 220 с.
2. **Горбаненко С. А.** Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. / С. А. Горбаненко. — К. : Академперіодика, 2007. — 198 с.
3. **Горбаненко С. А.** Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.) / С. А. Горбаненко, Г. О. Пашкевич. — К. : Академперіодика, 2010. — 316 с.
4. **Горбаненко С. А.** Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі / С. А. Горбаненко, В. В. Колода. — К., 2013. — 238 с.
5. **Григорьев А. В.** Городище у с. Хитцы / А. В. Григорьев // ОИПАП : тез. докл. и сообщ. Второго обл. науч.-практ. семинара (18—19 мая 1989 г.). — Полтава : Изд-во «Полтава», 1989. — С. 9—72.
6. **Григорьев А. В.** Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным / А. В. Григорьев. — Тула : Гриф и К^о, 2000. — 263 с. — (Тр. Тульск. археол. экспед. — Вып. 2).
7. **Давыденко В. В.** «Государев Яр» — новый памятник X—XI вв. в среднем течении Северского Донца (предв. публикация) / В. В. Давыденко, В. К. Гриб // АА. — 2011. — № 25. — С. 250—269.
8. **Колода В. В.** Новые исследования Мохначанского городища / В. В. Колода // АБУ 1998 — 1999 рр. — К. : ІА НАНУ, 2000. — С. 98—100.
9. **Колода В. В.** Мохначанская находка: клад или закладная жертва? / В. В. Колода // Клады : состав, хронология, интерпретация : Мат-лы темат. науч. конф. — СПб., 2002. — С. 112—116.
10. **Колода В. В.** Два салтовских комплекса из Государева яра / В. В. Колода // Салтово-маяцька археологічна культура : проблеми та дослідження. — Харків, 2013. — Вип. 3. — С. 73—81, 161—168.
11. **Колчин Б. А.** Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (Домонгольский период) / Б. А. Колчин // МИА. — М. : Наука, 1953. — № 32. — 260 с.
12. **Колчин Б. А.** Ремесло / Б. А. Колчин // Древняя Русь : Город. Замок. Село. — М. : Наука, 1985. — С. 243—297. — (Сер. «Археология с древнейших времен до средневековья в 20 т.»).
13. **Копилов Ф. Б.** Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції 1946 р. / Ф. Б. Копилов // НА ІА НАНУ. — 1946/22. — Ф. е. — Спр. 431. — 43 арк.
14. **Коринный Н. Н.** Переяславская земля. X — первая половина XIII века / Н. Н. Коринный. — К. : Наукова думка, 1992. — 312 с.

15. **Краснов Ю. А.** Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы / Ю. А. Краснов. – М. : Наука, 1987. – 236 с.
16. **Куза А. В.** Большое городище у с. Горналь / А. В. Куза // Древнерусские города [отв. ред. В. В. Седов] – М. : Наука, 1981. – С. 6 – 39.
17. **Кучера М. П.** Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков // НА ІА НАНУ. – 1971/17а. – Ф. е. – Спр. 5994. – 74 арк., 29 табл.
18. **Ляпушкин И. И.** Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона / И. И. Ляпушкин // МИА. – 1958. – № 62. – С. 85–150.
19. **Ляпушкин И. И.** Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И. И. Ляпушкин // МИА. – 1958. – № 74. – 328 с.
20. **Мироненко К. М.** Скарб землеробських знарядь праці на Полтавщині / К. М. Мироненко, С. А. Горбаненко // Археологія. – 2011. – № 1. – С. 97–100.
21. **Михеев В. К.** Подонье в составе Хазарского каганата / В. К. Михеев. – Харьков : Вища школа, 1985. – 148 с.
22. **Моргунов Ю. Ю.** Отчет Посульської експедиції ІА АН СРСР і ІА АН УРСР о розкопках і розвідках в Полтавській області УРСР в 1988 г. / Ю. Ю. Моргунов // НА ІА НАНУ. – 1988/55. – Ф. е. – Спр. 23049. – 16 арк., 47 рис.
23. **Приймак В. В.** Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII–X вв. / В. В. Приймак // Проблемы археологии Южной Руси. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 69–72.
24. **Пуголовок Ю.** Деревообробна справа літописних сіверян / Юрій Пуголовок // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи : Мат-ли X Міжнар. студ. наук. археол. конф. (16–17 квітня 2011 р.) : тез. доп. – Чернігів : Сіверянська думка, 2011. – С. 168–169.
25. **Пуголовок Ю. А.** Строительное дело северян : сырье, инструментарий, система измерений / Ю. А. Пуголовок // Ученые записки : электронный науч. журн. Курского ГУ. – 2013. – Исторические науки и археология. – № 4 (28). – Режим доступа <http://scientific-notes.ru/pdf/033-009.pdf>
26. **Сухобоков О. В.** Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.) / О. В. Сухобоков. – К. : Наукова думка, 1992. – 216 с.

Ю. А. Пуголовок, С. А. Горбаненко
Клад изделий из железа из окрестностей с. Хитцы в Посулье
Резюме

Публикуются материалы «клада», обнаруженного при случайных обстоятельствах вблизи с. Хитцы Лубенского района Полтавской обл. в 2013 г. В его состав входило четыре предмета. Два из них принадлежат к деталям орудий для первичной обработки почвы, два других – к столярным инструментам. Обнаруженные орудия относятся к позднему этапу развития роменской культуры.

Ключевые слова: Днепровское Левобережье, Посулье, Хитцовское городище, роменская культура, салтовомаяцкая культура, наральник, чересло, тесло, долото.

Yuriy Pugolovok, Serhiy Gorbanenko
**The Buried Treasure of Iron Products Near
Hitzy Village in Posullya**
Summary

Published materials of casual treasure found near Hitzy village Lubensky district, Poltava region in 2013. It consisted of four things. Two of them belong to detail of tools for primary soil cultivation. Other are carpentry tools. Instruments are date back of late stage of Romney archaeological culture.

Keywords: Dnieper Left Bank, Possulya, Hittsivske hillfort, Romney archaeological culture, Saltov archaeological culture, Tip, Coulter, Adze, Chisel.

ХРОНОЛОГИЯ ВЕЩЕВОГО КОМПЛЕКСА X – XI вв. ИЗ ЗАРЕЧНОГО НА ВОРСКЛЕ

В статье рассматривается хронология небольшого клада, происходящего из посада роменско-древнерусского комплекса памятников у с. Заречное на Средней Ворскле. Набор предметов датирован временем между концом X и первой половиной XI вв. В дальнейшем целесообразно проанализировать вещевые комплексы, содержащие бусы, с территории ряда памятников Днепровского Левобережья. Вследствие этого хронология клада может быть уточнена в пределах указанного периода.

Ключевые слова: Заречное, Днепровское Левобережье, Подесенье, Беларусь, культура роменских длинных курганов, роменская культура, трехдырчатые разделители (ажурные подвески), литые пуговицы, пустотелые пуговицы, металлические и стеклянные бусы.

Хронология роменских древностей имеет, как и в случаях с другими археологическими культурами, проблемы на стыках с предшествующими и последующими. Для начального этапа роменской культуры имеются датированные наборы с городища Новотроицкого, клады древностей волынцевского типа, предшествующие роменским памятникам, а также синхронные роменским комплексы, датируемые предметы салтовской культуры и субботицкого типа, определение и основные черты которого выделены недавно А. В. Комаром. Помимо указанных наборов и отдельных находок, в роменских комплексах нередко арабские монеты. Большинство современных исследователей сблизил позиции по хронологии финала волынцевских и начального этапа роменских древностей.

Датировка позднего этапа роменской культуры представляется более сложной, так как она переплетается с хронологией не только степных древностей, но и древнерусских. Последние на территории Левобережья тоже довольно неоднородны, ввиду громадных просторов Руси, откуда происходили отдельные находки, содержащиеся вкладах. Они отличаются между собой происхождением: северные (норманнские, финские), балканские (византийские и болгарские), западные (польские, а также древности балтов и западных финнов). К этому следует добавить еще и северо-восточные, относительно южнорусских территорий, древности Волжской Болгарии и угро-финнов Поволжья и Прикамья [17, с. 57 – 63, 135 – 136, рис. 10 – 11]. В древностях балтов и финнов многие предметы, например, подковообразные фибулы, имеют значительно более поздние даты, чем древнерусские [11, с. 100 – 103].

Клад из селища-посада Заречненского археологического комплекса, наряду со Шпилевским, Полтавским и некоторыми другими, не имеющий столь ярких находок, также является информативным для хронологии позднего этапа роменской культуры и древнерусских древностей Днепровского Левобережья. В его составе многочисленны образцы бисера, бусы из стекла, металла, 14-гранная сердоликовая бусина, а также ажурные подвески с тремя и пятью отверстиями, подквадратная поясная бляшка, металлические литые и пустотелые (в виде половинок) пуговицы [16, с. 231 – 232]. Стекланные бусы идентичны проанализированным в работах, посвященных Липинскому археологическому комплексу. Таких наборов немало, они происходят с разных памятников, как например, 14-гранные бусы [7, с. 66, 72, рис. 1, 4]. Требуется их дополнительное сравнение в совокупности, поскольку рассмотрение поодиночке нивелируют их хронологию, многие типы бус имеют широкие даты [6, с. 72], вдобавок они имеют и определенные региональные особенности распространения.

На могильнике Заречненского комплекса также имеются близкие по составу комплексы. Часть их явно более

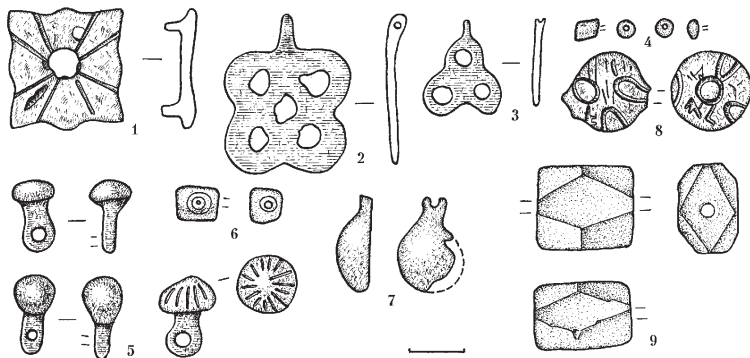

Рис. 1. Заречное, с. Типы вещей клада с посада Роменского комплекса.

- 1 – бляшка, 2 – пятидырчатая подвеска, 3 – трехдырчатый разделитель, 4 – бисер, 5 – литые пуговицы, 6 – половинка пустотелой пуговицы, 7 – глазчатая бусина, 8 – 14-тигранная сердоликовая бусина.

поздняя, чем конец X в., по крайней мере, 70-х гг., то есть дата гибели Большого Горнальского городища. Ряд исследованных в Киеве, Шестовице и на других памятниках погребальных комплексов с довольно узкой датой содержат аналогичные вещи, но всей совокупности находок, содержащих аналогичные рассматриваемому набору вещей из Заречного, нет.

Одной из распространенных в Шестовицком некрополе категорий украшений были литые металлические пуговицы. Они являлись относительно дорогой деталью костюма, поэтому больше всего их найдено в погребениях дружинной верхушки Руси [8, с. 6]. Например, в одном из богатейших захоронений Шестовицкого могильника – погребения 4 кургана № 61, принадлежащего воину-всаднику с саблей, помещенному в камере, – обнаружено 26 бронзовых литых пуговиц [2, с. 151 – 155].

Литые бронзовые пуговицы, как свидетельствуют находки формочек в Киеве, изготовлялись уже в первой четверти X в. В Шестовицком могильнике встречаются

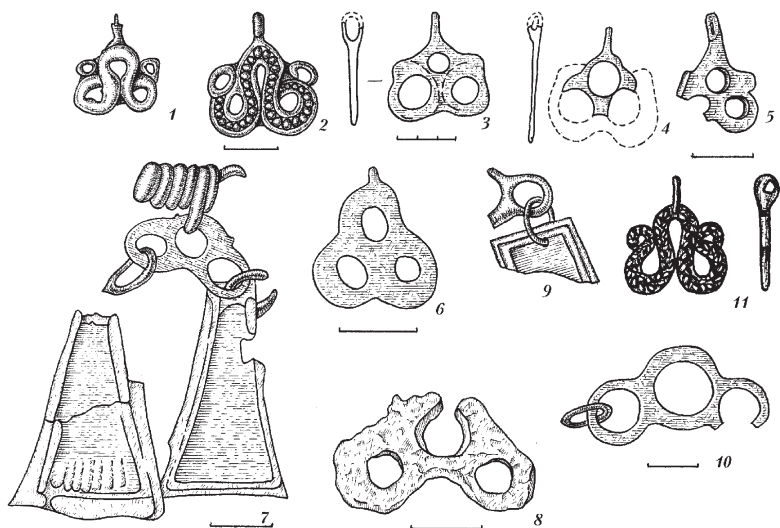
литые гладкие и с рубчатой поверхностью пуговицы. Они по форме бывают шаровидными и с приплюснутой головкой (в профиле – грибовидными).

Пуговицы с рубчатой поверхностью в курганах Шестовицы обнаружены в насыпях №№ 8, 21, 22, 38 (погребение 6), 84, 96. В кургане № 2 встречена только гладкая уплощенная пуговица, а в курганах №№ 30 и 61 (погребение 4) совместно были пуговицы обоих типов [2, табл. I: 4, 5, 8; V: 4; VI: 11-12; VII: 5; VIII: 4; XI: 13; XXIII: 5; XVII: 16; XXVI: 6 – 7].

В погребении 1 кургана № 38 Шестовицкого некрополя выявлена пустотелая шаровидная пуговица. Такие пуговицы распространяются на позднем этапе существования этого могильника [8, с. 66]. В разработанной В. А. Андрощуком хронологии Шестовицкого некрополя курганы №№ 2, 3, 22, 38 (погребение 1), 96 отнесены ко второй фазе – с датой 900-950 гг. Курганы №№ 38 (погребение 6), 21, 30, 61 (погребение 4) включены в первую фазу, датируемую 950-1000 гг. [1, с. 116 – 117, рис. 1, 2]. В. П. Коваленко неоднократно оспаривал предложенную указанным исследователем хронологию Шестовицкого некрополя. В частности, он отмечал несоответствия с датировкой комплексов, основой которой являются мечи и другие предметы. Верхнюю дату Шестовицкого могильника, с привлечением материалов городища, он относит к первой четверти XI в., увязывая пожар на укреплении с событиями 1023 г., когда все Левобережье оказалось в руках князя Мстислава Владимировича [9, с. 42; 10, с. 54 – 85].

Аргументы В. П. Коваленко следует дополнить наблюдениями Р. С. Орлова и С. Р. Кириевич относительно производства литых пуговиц в мастерской киевского детинца. В одной форме здесь отливались пуговицы с шаровидной и уплощенной (грибовидной) головкой, без рубчиков. На основании датировки формочек для отливки подвесок великоморавского типа аргументируется дата производства пуговиц – первая четверть X в. В этой же работе отмечено, что погребение 1 кургана № 38 Шестовицкого

Рис. 2. Трехдырчатые разделители Днепроовского Левобережья и культуры смоленских длинных курганов.

1 – Мериновка (по Д. Я. Самоквасову), 2 – Горбово (по А. В. Григорьеву), 3–4 – Каменное (по О. В. Сухобокову), 5 – Гочево (по Е. А. Шинакову), 6 – Чичеринка (по О. Л. Прошкину), 7 – Вусце, 8 – Вышадки (по Г. В. Штыхову), 9 – Шугайлово, 10 – Богин (по В. В. Енукову), 11 – Глинское (по Ю. А. Пуголовку).

могильника является одним из наиболее поздних [8, с. 62 – 67], поэтому отнесение его к первой половине X в. является ошибочным. Спаянные из двух половинок пустотелые пуговицы датируются XI – XII вв., как отмечается названными исследователями.

Это наблюдение подтверждается материалами погребений на краю поселения Лесковое. В погребении 19 обнаружены вместе литая и пустотелая пуговицы. Судя по чертежам и описаниям захоронений, а также составу находок и соотношению с хозяйственными ямами X – XI вв., могильник относится к XI – началу XII вв. [24, с. 44, 154, 176, рис. 4, 85]. В публикации могильника не отмечено соотношение погребальных ям 19 и 16, что дало бы возмож-

ность установления синхронности или ее отсутствия для отмеченного погребения (№ 19) с постройками третьего периода (вторая половина XI – начало XII вв.). Последние группируются вокруг жилой постройки 85, в заполнении одной из ям возле которой найдена такая же литая пуговица. Ссылаясь на новгородские материалы, исследователи Лесковского отнесли появление литых пуговиц к концу XI – началу XII вв. [24, с. 39]. В анализе предметов вооружения, снаряжения всадника и верховой лошади литые пуговицы Лесковского отсутствуют [3, с. 14 – 24], хотя киевские исследователи аргументировали принадлежность данной категории находок к числу дружинных [8, с. 66 – 68, 75, рис. 6, 7]. Возможно, следует пересмотреть и дату комплексов, связанных с литыми пуговицами. Можно предполагать, судя по находкам, в том числе подпружной пряжки в жилище 85 [3, с. 22 – 23, рис. 2: 15; 3: 22], что оно могло принадлежать дружиннику, а погребенные в южной части могильника лица (погребение 19 и рядом с ним) связаны с данной постройкой. В дальнейшем это открывает перспективы для совершенствования хронологии Лесковского, по мере публикации новых материалов. Учитывая вывод исследователей памятника о значительной степени христианизации Лесковского, предположение относительно наличия в южной части могильника представителей дружинников является обоснованным.

Комплекс из Заречного относится к числу тех, где вместе встречались литые и пустотелые пуговицы. И это дает дополнительные основания для датировки начала бытования последних с конца X – начала XI вв.

Поясные бляшки на многих памятниках Днепровского Левобережья встречаются часто, их существует много разновидностей, но в закрытых комплексах они известны реже (Шпилевка, Каменное, Полтава).

Поясная квадратная бляшка из Заречного, с едва выступающими углами, как и ряд других вещей, изготовлена из некачественного бронзового сплава. Бляшки подквадратной формы часто встречаются в дружинных комплексах X

ст. (Тимерево, Гнездово). На лицевой стороне зареченской бляшки прослеживаются восемь расходящихся от центра лучей. Их оформление подобно изображению лучей на костяной пластинке из Саркела – Белой Вежи, на лицевой стороне которой изображен княжеский знак Святослава – двузубец. Сходное изображение многолучевой звезды помещено также на подвеске из погребения с городища Заречное (раскопки 1938 г. П. Н. Третьякова), а также на одном из ременных распределителей из Григорьевки. Наиболее сходная бляшка встречена в древностях корелы. Исследовательница отмечает ее сходство с такими же предметами из Северной Европы [11, с. 25 – 27, рис. 6, 16].

Вероятно, литая подвеска из Заречного является продукцией ювелирной мастерской, взявшей за основу изображение на костяной пластинке из Саркела или аналогичное последнему. На это, в частности, указывает число лучей (12) и аналогичные их очертания. Р. С. Орлов полагает, что звезда в круге на древнерусских бляшках имеет венгерские параллели. Квадратные бляшки тоже распространены в Венгрии и на Руси, однако они часто имеют трехлепестковый орнамент, что обусловлено восточным влиянием [15, с. 29, 37, рис. 4; 8, 1 – 6].

Довольно показательным в этом плане является погребение 39 некрополя Будакеши на окраине Будапешта, датирующееся 900 – 970 гг. Кроме двухсоставных подвесок с подквадратными и сердцевидными деталями, в комплексе имелась литая пуговица с уплощенной головкой и гладкой поверхностью, а также металлический перстень [28, р. 147, 148, 150].

Часть обломанной с одной стороны бляшки с растительным орнаментом происходит из позднероменского жилища в Полтаве. По мнению Ю. А. Пуголовка, аналогичная бляшка имеется в Новгороде и датируется в пределах X в. Из этой же постройки происходит бронзовая литая пуговица с рубчатой поверхностью, а также выразительные формы роменской лепной и раннегончарной керамики. Венчик древнерусского горшка с манжетовидным,

коротко срезанным краем из нижней части заполнения также допускает датировку жилища в пределах второй половины X — начала XI вв. [19, с. 59 — 61, рис. 8].

Подобный орнамент имеется и на бляшках из Искоростеня [23, с. 171, рис. 14], хотя они и пятиугольные. Поэтому нельзя исключать, что полтавская бляшка также была пятиугольной.

Учитывая минимальную представленность древнерусской керамики в этой постройке, и, в то же время, наличие бляшки и литой пуговицы, нельзя исключать датировку опубликованного Ю. А. Пуголюком жилища в пределах от второй четверти до второй половины X в., скорее всего, около середины X в. На это указывают заметные отличия керамического комплекса жилища 2 от комплексов Полтавы, опубликованных ранее, а также аналогичные формы в наборах посуды из городища Новотроицкого, прежде всего, среди раннегончарной керамики. Очень близкая форма горшка происходит из жилища 18, известного по находкам тиглей [14, с. 36, 32 — 84, рис. 21: 7; 54: 5].

Происхождение и хронология трехдырчатых разделителей (ажурных подвесок) рассмотрены в работе Ю. М. Лесмана, посвященной наследию культуры смоленских длинных курганов (КСДК) в древнерусской культуре и находкам ряда категорий находок в других культурах. Датировются они не позже середины XI в. [13, с. 229]. Исследователь называет ряд пунктов на Левобережье: Горбово, Глинское [20, арк. 64, рис. 34: 10]. Помимо этих пунктов, предметы, именуемые Д. Я. Самоквасовым ажурными подвесками, известны на территории Днепровского Левобережья по материалам могильников у д. Мериновки возле Стародуба (курган № 2) [21, с. 94, рис. 108, № 3651], у с. Каменное, во впускном погребении в поле кургана № 2 [22, с. 100 — 101, табл. XIX, 10 — 11], а также кургана № 9 могильника Чичеринка, как и первый из перечисленных пунктов, находящийся также в Брянском Подесенье. Последний памятник, по мнению О. Л. Прошкина, относится к XI ст., не захватывая X в. [18, с. 115—125, рис. 4: 13]. На Псле, кроме

Каменного, аналогичная происходящим из последнего пункта находка была сделана в кургане № 68 из раскопок П. С. Рыкова [25, с. 94 – 95, рис. А: 25]. Вероятно, трехдырчатые разделители на территории Днепровского Левобережья могут быть отнесены к комплексам северного происхождения. Однако следует уточнить, что в данном случае речь, вероятнее всего, идет о комплексах северо-западного происхождения, связанных с территорией Беларуси и Смоленщины [26, с. 83 – 90; 27].

Вместе с тем, нельзя не обратить внимания на то, что при несомненном общем сходстве, все же имеются определенные отличия в форме разделителей (профилировка внешних очертаний) и соотношении размеров отверстий между данной категорией предметов КСДК и памятников позднего роменского и раннего древнерусского периодов Днепровского Левобережья.

Ажурная подвеска с пятью отверстиями, возможно, является продукцией местного производства. Прототипами ее, может быть, были изделия из Подесенья – Мериновки и Горбово. На это указывает и наличие шестидырчатой подвески в Чичеринском могильнике. Однако количество таких находок на Левобережье незначительно, преобладают среди них трехдырчатые разделители. Остальные, в том числе пятидырчатая из публикуемого комплекса, представлены единичными экземплярами, поэтому выводы и наблюдения относительно данного предмета носят сугубо предварительный характер.

В целом следует констатировать отличие комплекса из Заречного от других хронологически близких конца X – первой половины XI вв. наборов вещей Днепровского Левобережья. За этим могут стоять региональные и социальные особенности. Однако понятно, что данный комплекс не имеет связи с автохтонными роменскими украшениями. Прототипы изделий из клада с посада Зареченского археологического комплекса, как и еще нескольких других, находятся за пределами Левобережья.

Литература

1. **Андрощук Ф. О.** Топографія та хронологія Шестовицького могильника / Ф. О. Андрощук // Археологія. – К., 1995. – № 3. – С. 115 – 122.
2. **Бліфельд Д. І.** Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д. І. Бліфельд – К. : Наукова думка, 1977. – 235 с.
3. **Веремейчик О.** Дружинні старожитності з поселення Ліскове / О. Веремейчик // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст. : мат-ли польового міжнар. археол. семінару. – К. : Сіверянська думка, 2003. – С. 14 – 24.
4. **Григорьев А. В.** Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / А. В. Григорьев. – Тула : Гриф и К⁰, 2000. – 264 с.
5. **Енуков В. В.** Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей (по археологическим мат-лам) / В. В. Енуков. – М. : Археол. агенство Москов. горисполкома, КГПИ, 1990. – 262 с.
6. **Енуков В. В.** К вопросу о динамике импорта сердоликовых бус на территорию Восточной Европы / В. В. Енуков // Славяно-русские древности Днепровского Левобережья : сб. науч. ст. – Курск : КГОМА, 2008. – С. 70 – 80.
7. **Журухіна О.** Про походження і датування намистин із розкопок стародавнього Іскоростеня 2003-2005 рр. / О. Журухіна, Б. Звіздецький // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX-XI ст. – Чернігів : Сіверянська думка, 2006. – С. 73 – 89.
8. **Килиевич С. Р.** Новое о ювелирном ремесле Киева X в. / С. Р. Килиевич, Р. С. Орлов // Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. : сб. науч. тр. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 61 – 76.
9. **Коваленко В. П.** Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу / В. П. Коваленко // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 1 (5). – С. 33 – 43.
10. **Коваленко В.** Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998-2002 гг. / В. Коваленко, А. Моця, В. Сытый // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст. : мат-ли польового міжнар. археол. семінару. – К. : Сіверянська думка, 2003. – С. 54 – 85.
11. **Кочкуркина С. И.** Корела и Русь / С. И. Кочкуркина. – Л. : Наука, 1986. – 144 с.
12. **Куза А. В.** Большое городище у с. Горналь / А. В. Куза // Древнерусские города : сб. науч. тр. – М. : Наука, 1981. – С. 6 – 39.
13. **Лесман Ю.М.** Биэсовидные разделители, трехдырчатые разделители и биэсовидные подвески : от культуры смоленских длинных курганов к древнерусской культуре / Ю. М. Лесман // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского госу-

- дарства : мат-лы междунар. конф., посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902-1968). – СПб. : СОЛО, 2012. – С. 228 – 232.
14. **Ляпушкин И. И.** Городище Новотроицкое : О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И. И. Ляпушкин // МИА. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – № 74. – 328 с.
  15. **Орлов Р. С.** Північнопричорноморський центр художньої металообробки X – XI ст. / Р. С. Орлов // Археологія. – К., 1984. – № 47. – С. 24 – 44.
  16. **Приймак В. В.** Дев'ятнадцятий сезон Сумської археологічної експедиції / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, Ю. М. Берест // АБУ 2001-2002 рр. : зб. ст. – К. : Шлях, 2003. – С. 231 – 232.
  17. **Приймак В. В.** Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини / В. В. Приймак. – Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. – 180 с.
  18. **Прошкин О. Л.** Древнерусские курганные могильники Чичеринка и Смолино на Брянщине / О. Л. Прошкин // Деснинские древности : сб. науч. тр. – Брянск : Брянск. КМ, 2002. – Вып. 2. – С.115 – 125.
  19. **Пуголовок Ю. О.** Житло роменської культури на посаді літописної Лтави / Ю. О. Пуголовок // АЛЛУ. – Полтава, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 54 – 61.
  20. **Пуголовок Ю. О.** Звіт про науково-рятивні наглядові дослідження на посаді Глинського городища, поблизу с. Глинське Зіньківського району Полтавської обл. в 2012 р. / Пуголовок Ю. О. // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 707. – 66 арк.
  21. **Самоквасов Д. Я.** Могильные древности северянской Черниговщины / Д. Я. Самоквасов. – М. : Синодальн. тип., 1916. – 104 с.
  22. **Сухобоков О. В.** К характеристике могильника у с. Каменное // Питання археології Сумщини : зб. наук. пр. – Суми : Сум. КМ, 1990. – С. 98 – 103. – Табл. XVIII – XXII.
  23. **Толочко П. П.** Киев и Искоростень в середине X века / П. П. Толочко // Славяне и финно-угры. Контактные зоны и взаимодействие культур : Доклады рос.-финлянд. симпозиума по вопросам археологии и истории. Пушкинские Горы, 7 – 10 октября 2004 г. – СПб. : ИИМК РАН, 2006. – С. 161 – 172.
  24. **Шекун О. В.** Давньоруське поселення Ліскове / О. В. Шекун, О. М. Веремейчик. – Чернігів : Деснянська правда, 1999. – 184 с.
  25. **Шинаков Е. А.** Население верхнего течения р. Псел в XI – XII вв. (по материалам Гочевского археологического комплекса) / Е. А. Шинаков // Вестник МГУ. – М., 1982. – Серия 8 : История. – № 2. – С. 90 – 97.
  26. **Шинаков Е. А.** «Восточные территории» Древней Руси в конце X – начале XII вв. (этнокультурный аспект) / Е. А. Шинаков //

Археология славянского Юго–Востока : сб. науч. тр. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ГУ, 1991. – С. 82 – 93.

27. **Штыхау Г. В.** Крывічы : Па матерыялах раскопак кургану у Пауночнай Беларусі / Г. В. Штыхау. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 192 с.
28. **Erdelyi I.** Nonfoglalo magyartemeto leletmentese Budakeszin / I. Erdelyi // *Communications archaeologicae Hungariae.* – Budapest, 1993. – № 39 – P. 135 – 152.

В. В. Приймак

Хронологія речового комплексу X – XI ст. із Зарічного на Ворсклі
Резюме

Стаття присвячена аналізу металевих виробів зі складу набору прикрас, виявленого у верхній частині котловану частково зруйнованої роменської напівземлянки, дослідженої на посаді Заріченського комплексу пам'яток на Середній Ворсклі. Він датований часом між кінцем X і першою половиною XI ст. здебільшого на підставі наявності частини предметів – бляшки, литих і пустотілих гудзиків, триотворних розподільників, чотирнадцятигранної сердолікової намистини.

Ключові слова: Зарічне, Дніпровське Лівобережжя, Подесення, Білорусь, культура смоленських довгих курганів, роменська культура, триотворні розподільники (ажурні підвіски), литі гудзики, пустотілі гудзики, металеве і скляне намисто.

Victor Priymak

**Chronology of a Complex 10 – 11 century from Zarichne
on the Vorskla River.**

Summary

This article analyses metal products from the set of decoration, found at the top of the partially destroyed Romney culture dwelling of 10-11 A.D., from Zarichnensky archaeological complex on Middle Vorskla river. It chronology mostly based on the presence of such items – plaques, cast and hollow buttons, three holes distributors, fourteen facets cornelian beads.

Keywords: Zarichne, Dnieper left bank, Podesennya, Belarus, Culture of Smolensk long barrows, Romney archaeological culture, three holes distributors (openwork pendant), cast buttons, hollow buttons, metal and glass beads.

НОВА СТОРІНКА З ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА

Публікація присвячена знахідці скарбу жіночих золотих прикрас, виявленого у підземній господарській споруді кін. XII – першої пол. XIII ст. на території Верхнього міста Стародавнього Києва.

Ключові слова: Стародавній Київ, Місто Володимира, льох, ніша, колт, очілля, рясна, амфора.

Більшість скарбів на території стародавнього Києва було заховано під час його захоплення монголо-татарами. Саме до цього часу відноситься і знайдений скарб по вул. Великій Житомирській, 2. Потрібно зазначити, що в межах міста Володимира раніше вже було виявлено 21 скарб давньоруського часу.

Передусім, цікаве саме місце знахідки скарбу. Якщо всі попередні трапилися у житлах або церквах, то цей містився в погребі [4, с. 505-506]. Встановлено, що льох був викопаний на глибину близько 3 м від стародавньої поверхні. Він мав вигляд напівкруглого ходу зі сплющеною стелею заввишки 1,7 м і в ширину 1,5 – 1,6 м по дну. Погріб відносився до числа господарських будівель Федорівського монастиря, за 30 м на схід від якого він і знаходився. У господарській споруді виявлені розвали амфор, чотирьох корчаг і великих горщиків, що містилися вздовж стін у спеціальних заглибинах. Крім того, тут же знайдені частини кількох двоярусних і одноярусних світильників, чимало фрагментів кераміки, виробів з бронзи та заліза. Всі амфори належали шести найбільш поширеним у Причорномор’ї типам XI – XIII ст. Майстерні з їх виробництва знаходилися поблизу візантійських міст – на узбе-

режжі Мармурового моря, на південний захід від Константинополя, у містах Хори і Ганоса (сучасні Саркей і Газікей), а також на узбережжі Чорного моря, поблизу Херсонеса і Трапезунда. Кілька амфор було привезено з Єрусалимського королівства – зі Східного Середземномор'я.

Інші керамічні вироби, за винятком кількох полив'яних візантійських глеків, уламки від яких виявлені у заповненні, були місцевого виробництва.

У плані льох був хрестоподібною спорудою і складався з головного коридору завдовжки 8 м, зорієнтованого в широтному напрямку, і двох бічних відгалужень довжиною по 3 м. У його південному відділенні містилася зернова яма грушоподібної форми завглибшки 3,1 м (від підлоги льоху) й діаметром 2 м, з похилими стінками, які завершувалися круглим вхідним отвором діаметром 0,8 м. У заповненні ями, разом з великою кількістю кераміки, фрагментами скляних браслетів, шматків плінфи й іншими археологічними матеріалами, були знайдені уламки кам'яних жорен. Загальна площа західного бічного приміщення, де знаходилася зернова яма, становила близько 5 м². Сама зернова яма розміщувалася в його західному кутку, займаючи площу менше 1 м², так, що основна частина приміщення залишалася вільною.

Тому можна припустити, зі врахуванням знахідок уламків жорен, що в цій частині льоху було місце, де мололи борошно. Вхід до погребу розміщувався в його східній частині з південного боку, і був прямокутною заглибиною в матеріку розміром 1,5 × 1,5 м та глибиною близько 1 м з двома стовповими ямками. Нижче, ймовірно, були влаштовані дерев'яні сходи, що спускалися до глибини 1,6 м у приміщення такої ж площі.

Від іншої частини льоху це приміщення відділялося дерев'яною перегородкою з дверима. На дні виявлені дві стовпові ямки діаметром 20 см, розташовані одна навпроти одної на відстані 0,8 м. У них стояли дерев'яні стовпи, на яких кріпилися двері. Саме за одним з цих стовпів (з пів-

нічного боку) і знаходився тайник, де був виявлений скарб, що складався із золотих жіночих прикрас.

Далі з обох боків підвалу розташовувалися п'ять ніш, три – з північного боку коридору, дві – з південного, за ними до коридору примикали два бічні відгалуження.

Розвали корчаг знайдені у трьох північних нішах та у заглибині в кінці коридору з південного боку. Крім корчаг й амфор у нішах, імовірно, стояли кілька великих дерев'яних посудин, заглибина-слід від однієї з яких залишилася у східній ніші. В двох нішах з південного боку, можливо, розміщувалися дерев'яні скрині для продуктів. Біля першої ніші були знайдені частини залізних оковок та обробленої деревини. Крім того, про те, що в льосі містилися кілька дерев'яних скринь, поза сумнівом, свідчили знахідки невеликих залізних навісних замків, два з яких були зі вставленими ключами. Таких замків знайдено вісім, що вказує на наявність у приміщенні не меншої кількості дерев'яних скринь, котрі ними закривалися.

У вхідній частині підвалу було п'ять ніш завширшки 40 см і висотою близько 50 см, розташованих на висоті 30 – 40 см від рівня підлоги, призначених для світильників. Перша ніша влаштована у приміщенні перед дерев'яною перегородкою, дві наступні – відразу ж за дверима з обох боків коридору, четверта – в першій південній господарській ніші.

У нішах стояли двоярусні гончарні світильники, уламки яких знайдені під час розчистки підлоги льоху. Про те, що господарська споруда могла належати до числа монастирських будівель, свідчили знахідки частини візантійської стеатитової іконки, два накладні бронзові Розп'яття, одне з них – позолочене, частина бронзового складня із зображенням святих.

Знахідки з дна погребя показали, що він був пограбований під час взяття Києва монголо-татарами. На це вказує характер розташування предметів, виявлених у ході досліджень. Частина ніш, де знаходилися корчаги чи глеки й амфори з вином, були порожніми. Дві найбільші корчаги,

кілька глеків і горщиків – розбиті. Та найвагомішим аргументом, що вказував на розграбування льоху, є знахідка скелета чоловіка, віком близько 40 років, зі слідами насильницької смерті. Він, напевне, ховався у далекому північному кутку за однією з великих корчаг.

Також пограбування засвідчує й той факт, що позолочене накладне Розп'яття було розламане. Це сталося, коли його відривали від дерев'яної обкладинки книги, прийнявши за золоте. Проте найбільш визначною знахідкою виявився скарб жіночих золотих прикрас, що складався з 35-ти предметів.

Найцікавішим і значнішим з прикрас скарбу, поза сумнівом, є золотий *колт*. Він відноситься до типу колтів з багатопрорізованою оправою і вставним орнаментованим щитком. Колт – двосторонній, у центрі знаходяться круглі пластини. На колті налічується 25 променів, скріплених рубаним дротом. Оправа утворена двома сполученими разом пластинами, облямованими променями з імітацією великої зерні. Складові частини оправы підкреслені сканню, а промені закінчуються ковпачками. На одній вставці зображені птахи, що стоять один навпроти одного, а на іншій – композиція з розетки та рогів (рис. 1: 1). Такого типу колти часто зустрічаються у скарбах Києва, Княжої Гори, Чернігова, Старої Рязані. Колт є продовженням серії променеподібних прикрас з перегородчастою емаллю київського школи ювелірного мистецтва, створюваних у Києві в середині – другій половині XII ст. [3, с. 95]. На думку Г. Ф. Корзухіної, подібного типу колти відносяться до перехідного періоду в еволюції таких прикрас від золотих з емалевими вставками до срібних зі вставними гравійованими щитками [2, с. 69, рис. 14]. Ця думка підтверджується знахідками золотих колтів Київського скарбу 1955 р. [1, рис. 92]. Подібні колти представлені в колекції М. П. Боткіна [5, с. 222 – 223, рис. 1, 2].

Знайдений *набір рясен* репрезентований 19 квадрифолійними бляшками, орнаментованими з лицевого боку емалевими зображеннями (рис. 1: 2). Бляшки складаються

з двох частин, що спаяні між собою: верхньої – з орнаментациєю і нижньої – без зображення. Рясна у двох частинах – по 10 і 9 бляшок, сполучені між собою. Ці дві частини рясен з'єднуються золотими ланцюжками. Зазвичай повний набір рясен утворювали 20 золотих бляшок. Подібні рясна відомі за колекцією М. П. Боткіна [5, с. 222 – 223, рис. 1, 2].

До складу скарбу також входили 13 золотих *пластинок від очілля* (рис. 1: 3). Вони мають продавлений рослинний орнамент у вигляді округлих півкілець, вушка для нанизування на дріт. За археологічними даними, у повному наборі їх мало бути близько 40 од. Найповніший набір, що складався з 34-х півкілець, знайдений у Києві на садибі Лескова. Подібні очілля з 18-ти півкілець відомі в Родні, у складі скарбу з с. Сахнівки [6].

Крім зазначених предметів, до скарбу входили два золоті *ланцюжки* з пластин шириною близько 0,8 см, прикрашених тисненням. До них, імовірно, кріпилися колти. Ланцюжки утворені з 167 ланок кожний (рис. 1: 4-5).

Виявлений унікальний набір золотих прикрас міг належати жінці, що мала відношення до боярського або купецького стану. Знахідка підземної споруди у вигляді льоху, з великою кількістю різноманітних археологічних матеріалів, на території древнього Києва є унікальною. Подібні споруди такого стану збереження разом зі скарбами на його території досі ще не були відомі.

Література

1. **Килиевич С. Р.** Детинец Киева IX – первой половины XIII веков / С. Р. Килиевич; АН УССР, Ин-т археол. – К. : Наукова думка, 1982. – 170 с.
2. **Корзухина Г. Ф.** Русские клады IX – XIII вв. / Г. Ф. Корзухина; АН СССР, ИИМК. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1954. – 226 с.
3. **Макарова Т. И.** Перегородчатые эмали Древней Руси / Т. И. Макарова; АН СССР, Ин-т археол. – М. : Наука, 1975. – 133 с.
4. **Мовчан І.** Археологічні відкриття у Києві 2002 року / І. Мовчан, В. Гончар, М. Ієвлев // Український археографічний щорічник.

– К. – Нью-Йорк : вид. М.П. Коць, 2002. – Т. 10. – Вип. 7. – С. 504 – 506.

5. **Новаковская-Бухман С. М.** Украшения из «разрозненных» древнерусских кладов в собрании М. П. Боткина / С. М. Новаковская-Бухман // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки : сб. науч. ст.; РАН, ИИМК. – СПб. : Нестор-История, 2010. – С. 221 – 244.
6. **Ханенко Б. И.** Древности Приднепровья / Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. – К. : Фототипия и тип. С. В. Кульженко, 1902. – Вып. V : Эпоха славянская (VI – XIII в.).

М. М. Иевлев, Н. И. Минаева
Новая страница из истории Древнего Киева
Резюме

Публикуются результаты исследований, проведенных на территории Верхнего города Древнего Киева. При раскопках на ул. Большая Житомирская, 2 был открыт погреб конца XII – первой половины XIII вв. и выявлено большое количество археологических материалов этого же времени. Наиболее интересным среди находок оказался клад золотых женских украшений.

Ключевые слова: Древний Киев, Город Владимира, погреб, ниша, колт, очелье, рясна, амфора.

Mykhailo Ievlev, Natalia Minaeva
A New Page in Ancient Kyiv History
Summary

The article presents the results of archaeological research conducted within Kyiv's historical Upper Town. In the course of excavations at 2 Velyka Zhytomyr'ska Street, a cellar containing numerous artefacts dating back to the end of the 12th – first half of the 13th A.D. was discovered. The most significant among the finds is a hoard of golden female jewellery.

Keywords: Old Kyiv, City of Volodymyr, cellar, niche, temple pendant, riasna (ornamental pendant), ochillia, amphora.

КЛАД ДИРХЕМОВ ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ ЗОЛОТООРДЫНСКОГО ГОРОДИЩА БОЛЬШИЕ КУЧУГУРЫ

Статья посвящена анализу клада дирхемов 2011 г. из окрестностей золотоордынского городища Большие Кучугуры. Рассматривается процесс возникновения городской жизни на памятнике в первой половине XIV в.

Ключевые слова: золотоордынский период, клад, дирхемы, город Орда, Большие Кучугуры, Мамаева Орда, нумизматические коллекции, монеты.

Письменные источники периода Золотой Орды по истории Северной Таврии – левобережного участка Нижнего Поднепровья и Северо-Западного Приазовья крайне скудны и не дают представлений о политическом и культурном развитии этого региона. Недостаточное введение в научный оборот археологических материалов, происходящих из памятников золотоордынского периода этой территории, привели к исключению золотоордынского города на Нижнем Днепре из исторического процесса Северного Причерноморья [10, с. 34, 219 – 228].

Важным хронологическим показателем развития региона являются нумизматические материалы. Анализ монетных кладов Северной Таврии позволил Г. А. Федорову-Давыдову выделить регион в особую «приазовскую нумизматическую провинцию» с преобладанием ордынского чекана [15, с. 109 – 110]. Исследователь считал, что во второй половине XIV в. Орда, которая стала кочевать в Северном Приазовье, из кочевой ставки, дублирующей столицу, превратилась в центр мамаевых владений и приняла ряд атрибутов города, где чеканилась монета [14, с. 11

– 12]. Хотя местонахождение Орды (на монетных легендах – Орду) точно не локализуется, как указывал Г. А. Федоров-Давыдов, можно предположить, что после ухода из Молдавии при Мухаммеде-Булаке Орда кочевала на Нижнем Днепре и в Северном Приазовье. У Орды, чекан монет которой продолжался до нач. XV в., было несколько эпитетов: Орда ал-Джедид, Орда ал-Муаззам и Орда ас-Султани [13, с. 16, 48, 57].

А. П. Григорьевым еще в 1983 г. была высказана идея об отождествлении Кучугурского городища с городом Орда [2, с. 34–35]. По мнению исследователя, эмиссия монет с легендой Орду продолжалась с 1363 до 1437 г., а в 1501–1502 гг. здесь располагалась ставка крымского хана Менгли-Гирея [3, с. 117–122]. Е. Ю. Гончаров рассматривает существование нескольких городов с названием Орда, указывая, что чекан Орды (ал-Му’аззам) непрерывно производился в Поднепровье с 765 по 860–870-е гг. Х. (1363/64–1475/76). При Тохтамыше старая ставка была переведена на Нижнюю Волгу, где началась чеканка монет с эпитетом Орду ал-Джадид (на ранних монетах – со штемпелем Гийас ад-Дин Мухаммеда). В Поднепровье, на месте ставки, остался населенный пункт под названием ал-Му’аззам и ал-Махруса. При Улу-Мухаммеде в нижнем течении Днепра монетный двор именовался Орда [1, с. 99 – 101].

Нумизматические материалы городища Большие Кучугуры, которое являлось, по замечанию В. Л. Егорова, административно-политическим центром Мамаевой Орды [6, с. 85], не изданы. О случайных находках джучидских монет на городище 1901 г. писал ещё Я. П. Новицкий [11, с. 195 – 197, 201]. Первые сборы монет, поступившие в коллекции музеев и сохранившиеся до нашего времени, относятся к 1950-м гг. На протяжении трех лет, в 1950–1951 и 1953 гг. запорожскими археологами А. В. Бодянским и В. Ф. Пешановым в ходе разведок здесь выявлено 44 монеты [4, с. 1], в 1951–1952 гг. сотрудник Института археологии АН УССР Д.Т. Березовец обнаружил ещё 38 монет. При раскопках В. И. Довженка 1953 г. выявлено 224

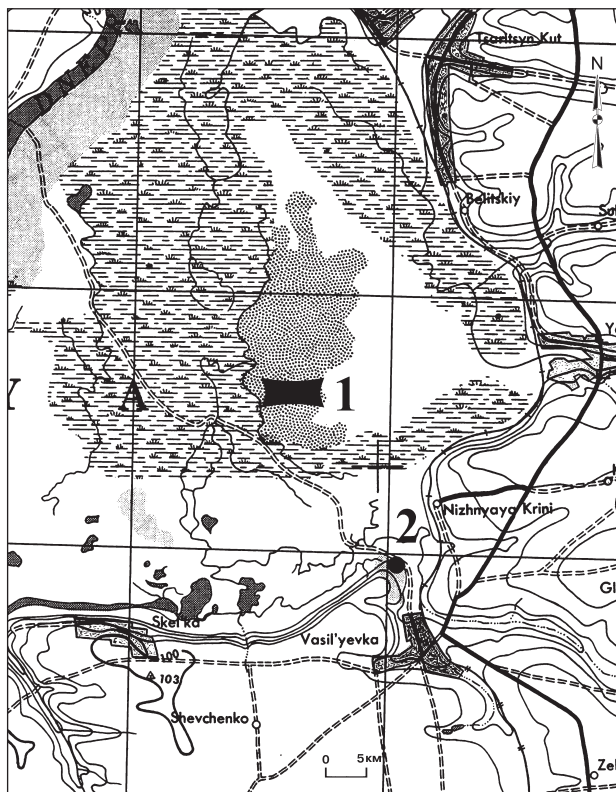

Рис. 1. Карта места находки клада дирхемов на Лысой Горе, в округе городища Большие Кучугуры: 1 – золотоордынское городище Большие Кучугуры; 2 – местонахождение клада (основа карты: «Corps of Engineers, Department of Army, Washington, D.C. Compiled in 1947»).

монеты. Всего в фонды Института археологии АН УССР в том же году поступило 262 монеты.

После создания Каховского водохранилища в 1962–1971 гг. запорожским нумизматом В. Н. Шовкуном на Больших (главным образом, южный участок урочища) и Малых Кучугурах было собрано 3700 джучидских монет – от Узбека до Мухаммед-Булака. Наибольшее число типов (20, чекан Сарая и Гюлистана) относилась к правле-

нию Джанибек-хана, представительна коллекция монет периода «великой замятни» — ханов Абдуллаха (6 типов, чеканы Орды и Нового Сарая) и Мухаммед-Булака (9 типов, чеканы Орды и Нового Маджара). Самыми ранними являются дирхемы Узбек-хана 715 г. Х. (1315/1316) [20, с. 31 — 32]. По сообщению Г. И. Шаповалова, в коллекции нумизмата насчитывалось свыше пяти тысяч монет и пять серебряных слитков-саумов [18, с. 40]. В 1969 г. В. Н. Шовкуном для внутреннего пользования был подготовлен каталог серебряных монет с Кучугур, часть которых (около 2000) поступила в фонды Запорожского областного краеведческого музея.

На южном участке известно также три крупных монетных клада, материалы которых находятся в частных коллекциях нумизматов. Таким образом, общее число обнаруженных на городище монет может достигать семи тысяч.

Неоднократно в 1960–2000-е гг. находили джучидские монеты, онгоны и керамику у г. Васильевка Запорожской обл., на правом берегу р. Карачекрак, на мысу Лысая Гора, напротив южной оконечности урочища Кучугуры, в 4,5 км к юго-востоку [7, с. 49]. По-видимому, здесь располагалось довольно крупное поселение округа золотоордынского городища Большие Кучугуры. В 1969 г. на мысу, вблизи балки Гусиной, при переносе пионерского лагеря на новое место, двумя рабочими был обнаружен клад дирхемов, находившийся в гончарном горшке. Из 200 монет 147 экз. досталось первому находчику. Часть из них была продана и утеряна.

84 сохранившиеся монеты клада представляют следующий состав: *Токтогу* (*Токта*): Сарай ал-Махруса, 710 г. Х. — 1; *Узбек*: Сарай, без года — 2 (на одном надчекан «габдл»); Сарай, 714? г. Х. — 1; Сарай, 717 г. Х. (надчекан «габдл»); *Джанибек*: Сарай ал-Джедид, без года (7) — 3 (на одном надчекан «габдл»); Сарай ал-Джедид, 741 г. Х. — 1; Сарай ал-Джедид, 742 г. Х. — 1; Гюлистан, 746 г. Х. — 1; Сарай ал-Джедид, 747 г. Х. — 1; Сарай ал-Джедид, 748 г. Х. — 1 (надчекан «габдл»); Гюлистан, 752 г. Х. — 2; Сарай

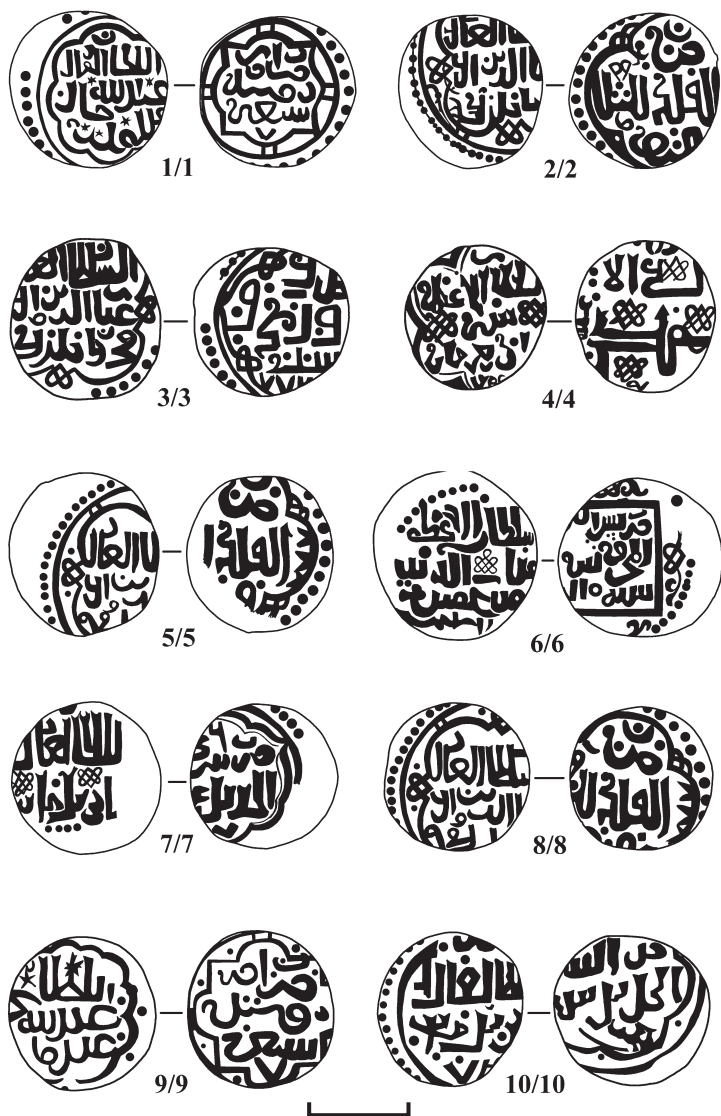

Рис. 2. Монетный клад из окрестности городища Большие Кучугуры.

Монеты ханов: 1/1, 9/9 – Абдуллаха;

2/2, 3/3, 5/5, 8/8 – Мухаммед-Булака; 4/4 – Узбека; 6/6 – Токтогу;

7/7, 10/10 – Джанибека.

ал-Джедид, 752 г. Х. — 1; Гюлистан, 753 г. Х. — 1; *Бердибек*: Гюлистан, 759 г. Х. — 2; *Кульна*: Гюлистан, 760 г. Х. — 1 (надчекан «габдл»); *Хайр-Пулад*: Сарай ал-Джедид, 760 г. Х. — 1 (надчекан «габдл»); *Хызр*: Сарай ал-Джедид, 761 г. Х. — 1; Гюлистан, 762 г. Х. — 2; *Джанибек II*: ? — 1; *Абдуллах*: Орду, 770 г. Х. — 18; *Мухаммед-Булак*: Орду, 767? г. Х. — 1; Орду, без года — 2; Орду, 773 — 16; Маджар (тамга — трезубец), 774 — 2; Орду, 777 г. Х. — 18; Орду, 778? г. Х. — 2.

Судьба части монетного клада, доставшаяся второму находчику, неизвестна.

В 2011 г. у балки Гусиной (рис. 1: 2), на участке бывшего пионерского лагеря, местным жителем обнаружен еще один клад дирхемов, состоявший из 30 экземпляров монет. По словам находчика, он был завернут в грубую ткань и находился в срезе береговой линии. Приобрести для музея клад не удалось, хотя монеты были взвешены и зарисованы. Они распределяются следующим образом:

1. *Абдуллах хан*, Орда, 770 г. Х. (1368/1369) — рис. 2: 1/1 (через косую линию дается номер монеты по порядку). *Л. с.*: В рамке из восьми дуг, обрамленной округлым контуром с точками по внешнему диаметру: «Султан справедливый / Абдуллах хан (имя отделено звездочками) / Да продлится его царствие (отделено звездочками)»; *О. с.*: В квадратной рамке из четырех дуг, соединенных с округлым контуром (с точками по внешнему диаметру) двойными линиями: «Чекан Ор / ды года / семьдесят / 7 (770)» Аналогии данному типу широко известны среди нумизматических материалов [12, с. 45 — 46, табл. I: 9; 13, с. 192, табл. XVI: 221].

2. *Мухаммед-Булак хан*, Орда, 777 г. Х. (1375/1376) — рис. 2: 2/2. *Л. с.*: В рамке из четырех дуг с орнаментальными узелками в местах их соединения, обрамленной округлым контуром с точками «цепочкой» по внешнему диаметру: «Султан правосудный / Гаяс-ад-Дин ва ад-Дуния / Мухаммед хан, да длится его царствие»; *О. с.*: В рамке (обрамленной по внешнему контуру точками) из четырех дуг с орнаментальными узелками в местах их соединения: «Чекан / Царство принадлежит богу / Орда (Ордынский) / 777 (год не виден)» [12, с. 53 — 55, табл. II: 19, 22; 13, с. 192, табл. XXX: 440 — 441].

3. *Мухаммед-Булак хан*, Орда, 773 г. Х. (1371/1372) — рис. 2: 3/3. *Л. с.*: В рамке из четырех дуг с орнаментальными узелками в

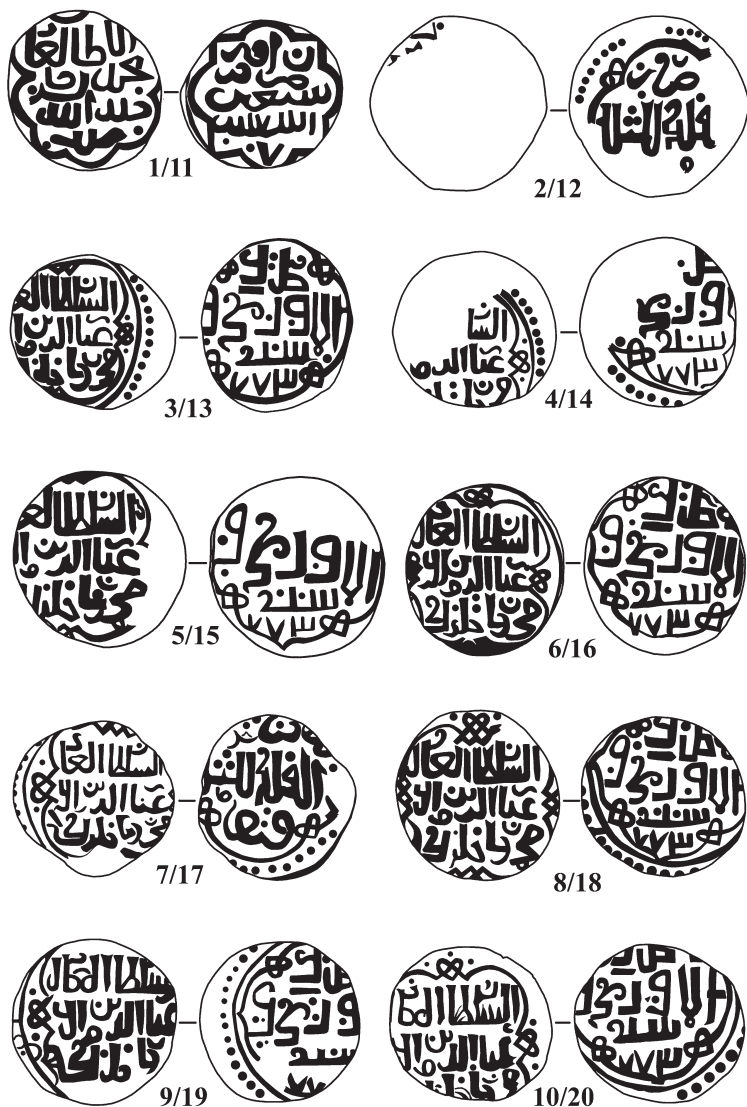

Рис. 3. Монетный клад из окрестности городища Большие Кучугуры.
 Монеты ханов: 1/11 – Абдуллаха; 2-10/12-20 – Мухаммед-Булака.

местах их соединения: «Султан справедливый / Гаяс-ад-Дин ва ад-Дуния / Мухаммед хан, да длится его царствие»; *О. с.*: В рамке из четырех дуг с орнаментальными узелками в местах их соединения, обрамленной округлым контуром с точками «цепочкой» по внешнему диаметру: «Чекан / ал-Орды / года / 77(3)» [16, с. 21, № 173; 12, с. 53, табл. II: 19; 19, с. 93, 338; 13, с. 192, табл. XVI: 228].

4. *Узбек-хан*, Сарай, 740 г. Х. (1339/1340) — рис. 2: 4/4. *Л. с.*: В рамке из шести (?) дуг: «Чекан / Султан верховный / Сарай / Мухаммед Узбек хан / 74(0)». На третьей строке две решетки; *О. с.*: В рамке из дуг суннитский символ веры, по сторонам (?): «Да благословит / и спасет / его / Аллаха». Среди букв надписи пять (?) решеток [13, с. 192, табл. I: 12].

5. *Мухаммед-Булак*, Орда, 777 г. Х. (1375/1376) — рис. 2: 5/5. *Л. с.*: Аналогична монете 2; *О. с.*: В рамке (обрамленной по внешнему контуру точками) из четырех дуг с орнаментальными узелками в местах их соединения: «Чекан / Царство принадлежит богу / Орда (Ордынский) / 777» (цифры повернуты вертикально) [12, с. 53 — 55, табл. II: 19, 22; 13, с. 192, табл. XXX: 440 — 441].

6. *Токтогу хан*, Сарай ал-Махруса, 710 г. Х. (1310/1311) — рис. 2: 6/6. *Л. с.*: В круглой точечной рамке: «Султан верховный / Гийас ад-Дин / Токтогу / справедливый». Над второй строкой решетка; *О. с.*: В квадратной рамке с четырьмя виньетками по сторонам: «Чекан Сарая ал-Махруса / год 710» [16, с. 6, табл. I: XV; 13, с. 165, табл. I: 3].

7. *Джанибек-хан*, Сарай ал-Джедид, 746 г. Х. (1345/1346) — рис. 2: 7/7. *Л. с.*: «Султан справедливый / Джанибек хан». Над второй строкой две (три?) решетки; *О. с.*: В двойной рамке из шести острых скобок: «6 / чекан Сарая / ал-Джедид (4) / 7» [13, с. 171, табл. IV: 46].

8. *Мухаммед-Булак*, Орда, 777 г. Х. (1375/1376) — рис. 2: 8/8. Лицевая и оборотная сторона аналогичны монете 5.

9. *Абдуллах хан*, Орда, 770 г. Х. (1368/1369) — рис. 2: 9/9. *Л. с.*: В рамке из множественных дуг: Султан (надпись украшена звездочками) / Абдуллах (хан) / Да продлится его (царствие). Обратная сторона аналогична монете 1, но имеет дополнительные диакритические знаки.

10. *Джанибек-хан*, ас-Сарай ал-Джедид, 741 г. Х. (1340/1341) — рис. 2: 10/10. *Л. с.*: В круглой рамке, околтуренной точками: «Чекан / Султан справедливый / Джанибек хан / 7(41)»; *О. с.*: В двойной рамке (одна из дуг): «Чекан / ас-Сарая / ал-Джедид / год». В полукружиях рамки — по точке [13, с. 170, табл. III: 39, 45].

11. *Абдуллах-хан*, Орда, 770 (771?) г. Х. (1369/1370) — рис. 3: 1/11. *Л. с.*: В рамке из восьми дуг: «Султан справедливый / Да продлит-

Рис. 4. Монетный клад из округи городища Большие Кучугуры.
 Монеты ханов: 1/21, 2/22, 4/24, 5/25, 7/27, 9/29 – Мухаммед-Булака;
 3/23 – Науруза; 6/26 – Бирдибека; 8/28, 10/30 – Джанибека.

ся его царствие Абдуллах / хан»; *О. с.*: В квадратной рамке из четырех дуг, соединенных с округлым контуром: «Чекан (Орды) / семьдесят 7 (1?) / года / 7 (770?)» [12, с. 45 – 46, табл. I: 9; 13, с. 192, табл. XVI: 221].

12. *Мухаммед-Булак*, Орда, 777 г. Х. (1375/1376) – рис. 3: 2/12. *Л. с.*: Не читается, тип: «Султан правосудный / Гаяс-ад-Дин ва ад-Дуния / Мухаммед хан, да длится его царствие»; *О. с.*: В рамке (обрамленной по внешнему контуру точками) из четырех дуг с орнаментальными узелками в местах их соединения и точками по контуру: «Чекан / Царство принадлежит богу / (Орда (Ордынский)) / (777)». Экземпляр близок типу монет 2, 5 и 8.

13 – 16. *Мухаммед-Булак*, Орда, 773 г. Х. (1371/1372) – рис. 3: 3/13, 4/14, 5/15, 6/16. Тип аналогичен монете 3.

17. *Мухаммед-Булак*, Орда, 777 г. Х. (1375/1376) – рис. 3: 7/17. Тип аналогичен монетам 2, 5, 8 и 12, год 7(77).

18 – 22. *Мухаммед-Булак*, Орда, 773 г. Х. (1371/1372) – рис. 3: 8/18, 9/19, 10/20; 4: 1/21; 2/22. Тип аналогичен монетам 3, 13 – 16.

23. *Науруз хан*, Гюлистан, 761 г. Х. (1359/1360) – рис. 4: 3/23. *Л. с.*: В круглой рамке (двойной чекан): «Султан справедливый / Науруз хан / да продлится его царствие»; *О. с.*: В рамке из 6 дуг, обрамленных точками и и маленькими прямоугольниками: «Чеканено в / городе Гюлистане / 761 год» [16, с. 15, № 122, табл. IV: СIII; 13, с. 187 – 188, табл. XIV: 192].

24 – 25. *Мухаммед-Булак*, Орда, 773? г. Х. (1371/1372) – рис. 4: 4/24, 5/25. Тип аналогичен монетам 3, 13-16, 18-22.

26. *Бирдибек хан*, Гюлистан, 759 г. Х. (1357/1358) – рис. 4: 6/26. *Л. с.*: В двойной круглой рамке: «Ас-султан справедливый / Бирдибек хан / да продлится его царствие»; *О. с.*: В рамке из шести дуг: «Чекан / города Гюлистан / в году 759». Под годом – решетка в виде трилистника [13, с. 186, табл. XIII: 181].

27. *Мухаммед-Булак хан*, Орда, 777 г. Х. (1375/1376) – рис. 4: 7/27. Тип аналогичен монетам 2, 5, 8, 12 и 17. Цифры (777) повернуты вертикально.

28. *Джанибек-хан*, Сарай ал-Джедид, 747 (1346/1347) – рис. 4: 8/28. *Л. с.*: В круглой рамке: «Султан справедливый / Джелал ад-Дин Махмуд / (Джанибек хан)»; *О. с.*: В рамке из дуг: «(Чекан) / ас-Сарая / ал-Джедид / 747» [16, с. 79 – 82, табл. III: LXIV – LXV; 13, с. 171 – 172, табл. IV: 49].

29. *Мухаммед-Булак*, Орда, 77(3) г. Х. (1371/1372) – рис. 4: 9/29. Тип аналогичен монетам 3, 13 – 16, 18 – 22, 24 – 25.

30. *Джанибек хан*, ас-Сарай ал-Джедид, 748 г. Х. (1347/1348) – рис. 4: 10/30. *Л. с.*: В рамке из дуг: «Султан справедливый / Джанибек хан». Над именем – решетка (решетки); *О. с.*: В двойной

рамке из скобок: «8 / Чекан ас-Сарай 4 / ал-Джедид / 7» Над эпитетом решетка [16, с. 11, № 83, табл. III: LXVI; 13, с. 192, табл. IV: 52].

Общие сведения о кладе представлены в таблице 1.

Таблица 1.

Сводная хронологическая и весовая характеристика
клада 2011 г.

№ п/п	Имя хана	Место чеканки	Год Х.	Масса (г)
1	Абдуллах	Орда	770	1,50
2	Мухаммед-Булак	Орда	777	1,50
3	Мухаммед-Булак	Орда	773	1,48
4	Узбек-хан	Сарай	740	1,43
5	Мухаммед-Булак	Орда	777	1,53
6	Токтогу хан	Сарай ал-Махруса	710	1,48
7	Джанибек-хан	Сарай ал-Джедид	746	1,45
8	Мухаммед-Булак	Орда	777	1,55
9	Абдуллах	Орда	770	1,45
10	Джанибек-хан	ас-Сарай ал-Джедид	741	1,40
11	Абдуллах	Орда	770	1,40
12	Мухаммед-Булак	Орда	777	1,40
13	Мухаммед-Булак	Орда	773	1,45
14	Мухаммед-Булак	Орда	773	1,45
15	Мухаммед-Булак	Орда	773	1,42
16	Мухаммед-Булак	Орда	773	1,35
17	Мухаммед-Булак	Орда	777	1,40
18	Мухаммед-Булак	Орда	773	1,47
19	Мухаммед-Булак	Орда	773	1,39
20	Мухаммед-Булак	Орда	773	1,40
21	Мухаммед-Булак	Орда	773	1,45
22	Мухаммед-Булак	Орда	773	1,43
23	Науруз хан	Гюлистан	761	1,49
24	Мухаммед-Булак	Орда	773	1,47
25	Мухаммед-Булак	Орда	773	1,45
26	Бирдибек	Гюлистан	759	1,49
27	Мухаммед-Булак	Орда	777	1,45
28	Джанибек-хан	Сарай ал-Джедид	747	1,45
29	Мухаммед-Булак	Орда	773	1,41
30	Джанибек-хан	ас-Сарай ал-Джедид	748	1,50

Самой старшей в составе клада является монета Токтогу (Токты) 710 г. Х. чекана Сарай-ал-Махруса, которая аналогична выявленной на этом участке в 1969 г., при весовом соотношении 1,50 к 1,42 г. Чуть более 10 % представлены монеты, чеканенные при Джанибек-хане в Новом Сарае, в 741 и 746-748 гг. Х. Единичны монеты Узбек-хана, Науруза и Бердибека, причем последние две чеканены в городе Гюлистане, с небольшим временным промежутком. Г. А. Федоров-Давыдов отмечал, что Сарай ал-Джедид (Новый Сарай) и Гюлистан были главными центрами поставок серебряных монет во все районы Золотой Орды вплоть до 1360-х гг. Их весовой максимум (1,48-1,54 г) с начала правления Джанибека мало изменялся до 1370-х гг. [13, с. 15], что заметно и по кладу 2011 г. с Лысой Горы.

Появление надчеканов периода Мамаевой Орды свидетельствует о попытке контроля властей над денежной массой, объем которой, по-видимому, был значительным у местного населения. В процентном соотношении наиболее представительны монеты Орды Абдуллах-хана и Мухаммед-Булака (73%), причем преобладают выпуски периода правления последнего – 63%, что несколько отличается комплекс от клада 1969 г., где количественное соотношение монет двух ханов достаточно близко. Однако, учитывая, что мы имеем дело с неполным кладом, невозможно сделать исчерпывающие выводы о его составе. Весовой максимум монет ордынской чеканки 1370-х гг. составлял 1,45 – 1,50 г [13, с. 16], что подтверждается и данными таблицы 1.

Таким образом, в ходе исследования клада дирхемов 2011 г. из округа городища Большие Кучугуры отмечается, что накопление монет происходило в течение 1340 – 1370 гг. Тезаврация клада произошла после 1375/1376 г. и связана, скорее всего, с захватом Мамаевой Орды в 1380 г. Тохтамыш-ханом. Значительная доля монет Джанибек-хана ставит вопрос о существовании населенного пункта в урочище Кучугуры в более ранний период. Это позволяет

не связывать его появление лишь с беклярбеком Мамаем [5, с. 191 – 193]. По мнению Г. А. Козубовского, оформление Кучугурского поселения в город происходит во второй половине 1360-х гг. лишь при условии нахождения здесь ханской ставки Мамаевой Орды и монетного двора [9, с. 37]. Однако монетная чеканка не является определяющей чертой городской жизни. Денежные реформы в Золотой Орде приводили к запрету местной чеканки: старые выпуски запрещались или изымались. Так, при Узбек-хане многочисленный чекан Сарая к 1340-х гг. вытесняет почти все монеты иных центров, а хан Джанибек вовсе запретил производить чеканку монет в Азаке, Крыме, Болгаре и Мохше [13, с. 14]. При этом эти центры не утратили статуса городов. Значительное число монет Джанибек-хана, выявленных в составе кладов на городище Большие Кучугуры и в его округе, указывают на включение населения этих мест в торгово-экономические отношения с центральными регионами золотоордынского государства. Вопрос о начале городской жизни на памятнике остается открытым, как равно и время его гибели.

Так, известны дирхемы ордынского чекана 791 г. Х. (1389) периода правления Токтамыша [13, с. 196 – 197]. Не изучена медная часть нумизматической коллекции (анонимные пулы), которая охватывает более широкую территорию. Сюда входил и район Присамарья, где наряду с пулами ордынского чекана, выявлены дирхемы Тохтамыш-хана, чеканенные в Орде в 783 г. Х. (1381/1382) [17, с. 94 – 100]. Преобладание ордынского чекана указывает на локализацию города Орда (Орду) в Нижнем Поднепровье [8, с. 30-31], большие монетные эмиссии второй половины 1360 – 1370-х гг., при Абдуллахе и Мухамед-Булаке, были направлены на попытки экономической стабилизации региона Северной Таврии, что имело последствия лишь на короткий период.

Литература

1. **Гончаров Е. Ю.** Монетные дворы Улуса Джучидов / Е. Ю. Гончаров // Монеты и денежное обращение в монгольских государствах : тр. междунар. нумизмат. конференций. – М., 2005. – С. 97 – 102.
2. **Григорьев А. П.** Золотоордынские ханы 60–70-х годов XIV в. : хронология правлений / А. П. Григорьев // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – Л., 1983. – Вып. VII. – С. 9 – 54.
3. **Григорьев А. П.** Историческая география Золотой Орды : местоположение городов, их наименование / А. П. Григорьев // Тюркологический сборник. – 2006. – М. : Восточ. литература РАН, 2007. – С. 117 – 168.
4. **Довженок В. И.** Отчет Горностаевской археологической экспедиции 1953 г. о раскопках татарского города на урочище «Большие кучугуры» в Днепровских плавнях Запорожской области / В. И. Довженок // НА ИА НАНУ. – Ф. э. – 1953/2. – № 2217.
5. **Довженок В. Й.** Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя / В. Й. Довженок // АП УРСР. – К., 1961. – Т. X. – С. 175 – 193.
6. **Егоров В. Л.** Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. / В. Л. Егоров. – М. : Наука, 1985. – 246 с.
7. **Ельников М. В.** Случайная находка афтоба в урочище Лысая Гора / М. В. Ельников // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2005. – № 5. – С. 49 – 52.
8. **Ельников М. В.** Резиденція беклярбека Мамаєва і місто Орду (до 60-річчя дослідження Кучугурського городища) / М. В. Ельников // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного ун-ту. – Запоріжжя : Вид-во Зап. НУ, 2013. – Вип. XXXVI. – С. 28 – 32.
9. **Козубовский Г.** Центры монетной чеканки на Украине в XIV ст. (Киев, Новгород-Северский, Орда) / Г. Козубовский // *Materialy z Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej «Mennice Miedzy Bałtykiem a Morzem Czarnym – Wspolnota Dzieyow»*. – Warszawa, 1998. – С. 33 – 40.
10. **Крамаровский М. Г.** Человек средневековой улицы. Золотая Орда. Византия. Италия / М. Г. Крамаровский. – СПб. : Евразия, 2012. – 496 с.
11. **Новицкий Я.** Твори в 5-ти томах / Я. Новицкий. – Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. – Т. 2. – 508 с.

12. Савельєв П. С. Монети джучидів, джагатаїдів, джелаїридів та інші, що побутували в Золотій Орді в часи Тохтамиша : репринт-не видання / П. С. Савельєв. – К. : вид. О. Філюк, 2013. – 371 с.
13. Федоров-Давыдов Г. А. Денежное дело Золотой Орды / Г. А. Федоров-Давыдов. – М. : Палеограф, 2003. – 352 с.
14. Федоров-Давыдов Г. А. Золотоордынские города Поволжья / Г. А. Федоров-Давыдов. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 232 с.
15. Федоров-Давыдов Г. А. Клады джучидских монет / Г. А. Федоров-Давыдов // Нумизматика и эпиграфика. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 1. – С. 94 – 192.
16. Френ Х. М. Монеты ханов улуса Джучиева или Золотой Орды / Х. М. Френ. – СПб., 1832. – 113 с.
17. Шалобудов В. М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я : містечко Самарь та Богородицька фортеця. Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 92 – 103.
18. Шаповалов Г. И. Днепровская Атлантида / Г. И. Шаповалов // Спортсмен-подводник. – М., 1979. – № 56. – С. 40 – 44.
19. Шелди Н. М. Булгаро-татарские монеты XIII-XIV вв. / Н. М. Шелди. – Казань : Ред.-издат. центр «Титул», 2002. – 167 с.
20. Шовкун В. Н. Монеты открывают название / В. Н. Шовкун // Археологические поиски (маш. текст). – Запорожье, 1972. – Бюллетень I. – С. 31 – 34.

М. В. Єльніков

Скарб дирхемів з округи золотоординського городища

Великі Кучугури

Резюме

У статті аналізується склад монетного скарбу другої половини XIV ст., випадково виявленого 2011 р. в окрузі золотоординського городища Великі Кучугури. Визначається, що накопичення скарбу відбувалося протягом 1340–1370 рр., а його тезаврація пов'язана із захопленням Мамаєвої Орди Токтамиш-ханом. Переважання монет 1340-х рр. ставить питання про існування населеного пункту в урочищі Кучугури і не дозволяє пов'язувати його появу лише з беклярбеком Мамаєм. Превалювання монет ординського карбування вказує на локалізацію міста Орда (Орду) у Нижньому Подніпров'ї.

Ключові слова: золотоординський період, дирхеми, скарб, місто Орда, Великі Кучугури, Мамаєва Орда, нумізматичні колекції, монети.

Mykhailo Elnikov
**The Dirham's Hoard from the Neighbourhoods of the Golden Horde
Fort Velyky Kuchugury**
Summary

The article analyzes the composition of the coin treasures 14 century A.D., which accidentally discovered in 2011 near to Golden Horde settlement Velyky Kuchugury. Determined that the accumulation of treasures happened during 1340–1370, and its hoarding associated with the capture of Mamay Horde by Toktamyskh Khan. A significant share of coins of 1340 raises the question of the village existence in the Kuchugury tract. At the same time it is impossible to associate its appearance only with Beklyarbek Mamay. Predominance of Horde coins indicates localization of Horda (Horde) City in the Lower Dnipro.

Keywords: The Golden Horde period, dirham's, coin treasure, Horda City, Velyky Kuchugury, Mamay Horde, numismatic collections, coins.

СКАРБ ПРАЗЬКИХ ГРОШІВ З ПУТИВЛЬЩИНИ

Публікуються відомості про скарб, знайдений під час земляних робіт у с. Красне поблизу Путивля. Він складався з 228 срібних монет, карбованих у Чехії за Вацлава II, Яна I і Карла I. Знахідка трапилася неподалік Білоберегівської переправи через Сейм, що дозволяє пов'язувати скарб з торгівлею між Києвом і Путивлем у XIV – XV ст.

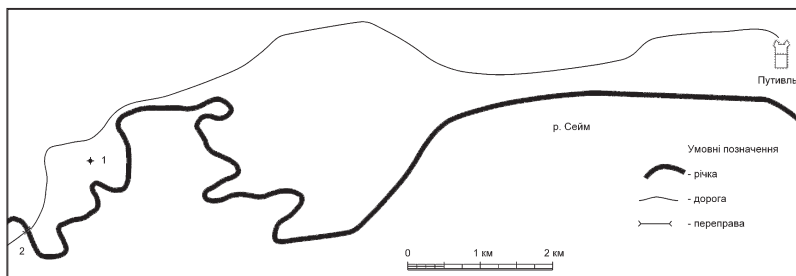
Ключові слова: празькі гроші, скарб, Красне, Путивль, Сейм.

Улітку 1979 р. поблизу с. Красного Путивльського району Сумської обл. знайдено монетний скарб. Місцевий тракторист Д. Путінцев під час земляних робіт у заплаві р. Сейм помітив посудину, де містилися срібні монети. 27 червня 1979 р. знахідка була передана до Путивльського краєзнавчого музею. Монети зберігалися у невеликому горщику, виготовленому з тонкого мідного листа. Загальна їх кількість становила 227 празьких грошів карбування королів Вацлава II, Яна I та Карла I (Путивль. КМ. – КВ. № 6459; Інв. № 653/1 – 227) [5].

Празький гріш мав обіг на території Московського, Тверського князівств, Вел. кн. Литовського, репрезентуючи загальноєвропейську «валюту». Початок карбування празьких грошів пов'язаний з чеським королем Вацлавом II, який заборонив вивіз срібла з Чехії. Високий вміст срібла у гроші (проба 938⁰) зробив цю монету популярною у країнах, що не мали власних покладів срібла. Використання празького гроша у Вел. кн. Литовському набуло поширення до XVI ст. Загальна вага монети перших років карбування становила 3,5 – 3,8 грами, а вміст срібла в ній становив майже 90%. У XV ст.

Рис. 1. Карта з місцем знаходження монетного скарбу.

1 – місце, де знайшли скарб, 2 – переправа Білі Береги.

вміст срібла зменшився майже наполовину. Карбування цих монет продовжувалося до середини XVI ст.

Нажаль, метрологічні дослідження скарбу не проводилися. Для аналогії можна навести дані дослідження чеських монет того ж часу. Скарб з Кобринського району Брестської обл. Білорусі містив близько 200 таких же монет чеського карбування. Обставини і місцезнаходження скарбу аналогічні путивльському – поблизу переправи на старому торговому шляху. Метрологічний аналіз монет свідчить, що середня лігатурна вага празького гроша становила 3,11 гр. [7, с. 29 – 30].

Монети з путивльського скарбу (рис. 1: 1) містять написи «GROSSI PRAGENSES» і титули та імена королів, що майже не читаються. На реверсі монет зображено коронованого лева, який стоїть на задніх лапах – герб Чехії. Написи на монетах стерті, отже, для визначення часу можна використати інші показники. Аверс та реверс монет також майже стертий, особливо пошкодження зазнали центри монет. Вірогідно, останні перебували в обігу не менше 50 років. Наявність патини у заглибленнях свідчить про вміст значної частки лігатури в металі. Це вказує те, що вони карбувалися у XIV – на початку XV ст. Таким чином, час випадіння скарбу можна попередньо визначити у межах другої половини XIV – XV ст. (рис. 2).

Путивль ще з давньоруських часів був одним із важ-

ливих військових та адміністративних центрів спершу Чернігівського князівства, а потім Великого князівства Литовського і Московської держави. Після руйнування Путивля під час монгольської навали місто швидко відбудувалося, а розташовані навколо села продовжували своє існування. Збереження населення сільськогосподарської округи сприяло швидкому відновленню міста як адміністративного центру, а згодом – осередку удільного князівства. У XIV ст. Путивль входив до складу Київського князівства, про що свідчать жалувані грамоти київським боярам на володіння у Посейм'ї. Грамотою київського князя Семена Олельковича було надано боярину Демиду: «...у Путивля на имя Чаплища и землю Терн». Відомі ще кілька грамот, що підтверджують тісні зв'язки Путивля і Києва у XIV – XV ст. [6, с. 27].

Монетні скарби литовської доби на території Путивльщини не рідкість. Наприклад, з території городища Уланове походив скарб празьких грошів, що зберігався у музеї Уланівської середньої школи. Городище в с. Уланове, ймовірно, було одним з феодалних замків литовсько-польської доби.

Краснянський скарб знайдений поблизу Білоберегської переправи (рис. 1: 2), відомої за численними грамотами XVI – XVII ст., а опис процесу переправи через річку міститься у щоденникових записах П. Алеппського, укладених під час мандрівки патріарха Макарія до Москви 1654 р. Переправа Білі Береги знаходилася на дорозі, що з'єднувала Путивль і Київ через Прилуки [1, с. 96; 2, с. 9]. Це – прямий суходільний шлях до Києва. Скарб виявлений безпосередньо поблизу переправи і про його походження можна тільки здогадуватися. Одна з версій – скарб належав купцю, який їхав з Києва до Путивля. Торгові каравани налічували значну кількість возів і переправа через Сейм могла тривати кілька годин. У цьому разі караван чи валка ставали вразливими, купці й охорона повинні були перебувати на різних берегах річки. Тому скарб міг бути захований купцем під час раптового нападу (рис. 1).

Друга версія появи скарбу – наявність поблизу переправи невеликого поселення, що її обслуговувало. Монети могли бути зібрані за надання послуг з переправлення вантажів через Сейм. Проте, ця версія має чимало недоліків. Археологічне обстеження околиць с. Красного було здійснене А. М. Обломським у 1988 р. [4, арк. 7]. У результаті обстежень виявлене лише поселення епохи бронзи, на якому матеріали литовсько-польської доби відсутні. Крім того, у складі скарбу відсутні предмети з коштовних металів та фрагменти монет. Скарб зберігав значну суму: 228 монет дорівнювали 3,8 копам празьких грошів, що у XV – XVI ст. складало вартість невеликого маєтку.

Досить цікавим є те, що монети містилися у невеликому горщику з тонкої листової міді. Мідний посуд отримав поширення на території Посейм'я ще в золотоординський час. Він був дуже зручним у дорозі, мав меншу вагу і був придатним для приготування їжі на відкритому вогнищі. Це ще раз свідчить на користь версії про торгове походження скарбу.

Отже, знайдений на березі Сейму скарб празьких грошів міг належати купцю, який через загрозу змушений був заховати монети поблизу переправи. Датування скарбу – XIV–XV ст., тобто належить часу перебування Путивля у складі Київського князівства.

Література та джерела

1. **Алеппский П.** Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Перевод с араб. Г. Муркоса (по рукописи Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел). – Вып. второй (от Днестра до Москвы) / П. Алеппский. – М. : изд. Университет. тип., 1897. – 202 с.
2. **Беляев И. Д.** О сторожевой, станичной и полевой службе на польской украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / И. Д. Беляев. – М. : изд. в Университет. тип., 1846. – 117 с.
3. **Котляр М. Ф.** Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К. : Наукова думка, 1971. – 175 с.

4. **Обломский А. М.** Отчет о работе Левобережной раннеславянской экспедиции на территории Сумской области в 1990 г. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский, Е. Н. Кухарская // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1990/240. – 23 арк., 47 рис.
5. **Приймак В. В.** Північний Схід Дніпровського Лівобережжя після монголо-татарської навали / В. В. Приймак // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – початку II тис.) : зб. наук. пр. / Ін-т археол. НАНУ, Глухів. ДПУ. – Глухів, 2003. – С. 111 – 135.
6. **Шабульдо Ф. М.** Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К. : Наукова думка, 1987. – 183 с.
7. **Шталенков И.** Платёжные слитки-гривны в денежном обращении ВКЛ / И. Шталенков // Банкаускій веснік. – Мінськ, 2006. – № 2. – С. 26 – 30.

О. В. Плаксина, Е. Н. Осадчий
Клад пражских грошей с Путивльщины
 Резюме

Публикуются предварительные данные о монетном кладе, найденном при земляных работах у с. Красное в окрестностях Путивля. Клад содержал 228 серебряных чешских монет чеканки королей Вацлава II, Яна I и Карла I. Находка выявлена недалеко от Белобережской переправы на берегу р. Сейм, что позволяет связать её с развитием торговых отношений Киева и Путивля в XIV – XV вв.

Ключовые слова: пражские гроши, клад, Красное, Путивль, Сейм.

Olena Plaksina, Evgen Osadchii
Czech Grosz Treasure in Putyvl Region
 Summary

In the paper published data of the coin treasure, which was found during the excavations in the village Krasne near Putyvl. Treasure contained 228 silver coins minted by King Vatslav II, Yann I and Karl I. The finding was committed near Beloberegskoy ferry across the Sejm that allows us to associate this treasure with trade relations between Putyvl and Kyiv in 14 – 15 A.D.

Keywords: Prague grosz, treasure, Krasne, Putyvl, Sejm.

СХОВАНКА У ПОМЕШКАННІ СЕРЕДИНИ XVII ст. НА ЧУГУЇВСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Результати вивчення вмісту схованки, дослідженої у рештках землянки сер. XVII ст. на Чугуївському городищі. Останні засвідчують складні етно-соціальні і військово-політичні процеси на південному порубіжжі Російської держави у період колонізації Дикого Поля.

Ключові слова: Чугуївське городище, тайник, монети, скляна кулька, кубушка, землянка.

Колонізація Дикого Поля, зокрема, території сучасної Харківської області в XVI – XVIII ст. українськими (черкаськими) і російськими (московськими)¹ переселенцями проходила в умовах постійної конфронтації з кримськими татарами та ногайцями [13], а також небезпеки з боку «зłodійських» черкас і військової загрози з території Речі Посполитої [14, с. 130 – 195; 6, с. 50 – 68]. Так, на початковому етапі історії Чугуєва, де оселилися 1638 р. черкаси зі складу загону Яцька Остряниці [3, с. 294 – 297], виникла реальна загроза каральної експедиції з боку Речі Посполитої, метою якої було покарання втікачів-переселенців – учасників козацько-селянського повстання.

З цією метою навіть влаштовувалися розвідницькі походи. Побоювання про переростання конфлікту після такої акції у широкомасштабну війну між Московським царством та Річчю Посполитою призвело до того, що шляхта довго не наважувалися на реалізацію цих планів. Хоча

---

¹ Відносно етнокультурної термінології та її еволюції для українського і російського населення у вказаний період, можна звернутися до роботи: [14, с. 12 – 19].

такий каральний похід був здійснений у вересні 1639 р. Двотисячний загін черкас з Любеча, Миргорода і Говтви, який вів чугуївський зрадник Данило Писар, підійшов на відстань трьох верст до Чугуєва, але напасти безпосередньо на фортецю не наважився, обмежившись розоренням навколишніх сіл і хуторів [14, с. 234 – 237]. Загроза руйнування «українних» поселень Російської держави виникала і дещо пізніше: під час Визвольної війни на чолі з Богданом Хмельницьким у 1648 р. — з метою змусити московського царя надати козацько-селянському війську в союзі з кримськими татарами військову допомогу у боротьбі проти поляків [19, арк.38]. З іншого боку, події Визвольної війни в Україні та знайомство з вільним життям на Дону не сприяли стабільності у середовищі поселян південного порубіжжя. На колонізованих територіях було чимало вихідців з України й Дону, які розповідали про безбоярське життя у козацькому середовищі та про події війни. Ці відомості знаходили широкий відгук і реальний прояв у міських заворушеннях служилих людей. Зокрема, невдоволення вилилося у рішучість знищити правлячу боярську верхівку. Безпосередньо в Чугуєві у серпні 1648 р., на час виборів до Земського собору, почалися заворушення супроти воєводи Я. Волконського. «Бродінням» служилого люду вміло скористався голова чугуївських стрільців і козаків Г. Пасинков, який приходив до воєводи на розмову з палею в руках. У результаті Я. Волконський не став чекати, доки чугуївці виконають свої погрози, і сам побажав покинути посаду [20, с. 157, 162].

Таким чином, постійні зовнішні військові загрози та внутрішні заворушення вносили значні корективи у життя колоністів і змушували їх втілювати заходи щодо збереження власної волі та майна. Матеріальне підтвердження цьому, крім численних згадок у наративних джерелах і залишках оборонних споруд, було отримане під час археологічних розкопок 2009 р. у житловій будівлі на Чугуївському городищі. Остання в цілому може бути датована сер. XVII ст. (яма 13 розкопу 3/2009 р.) (рис. 1) [16; 17, с. 51

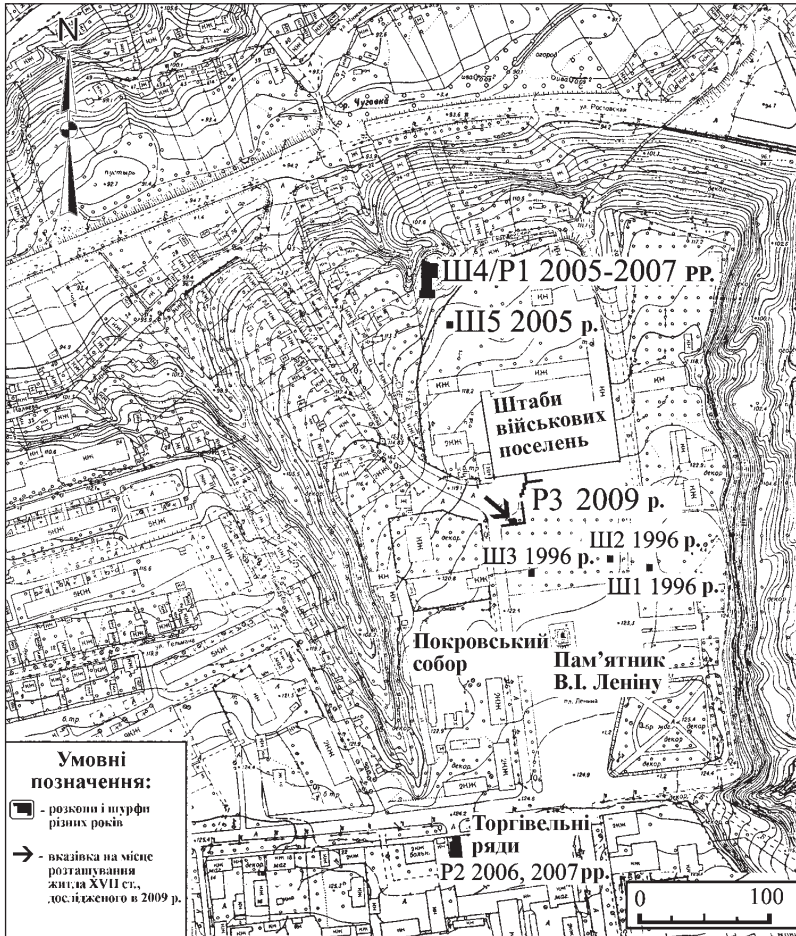

Рис. 1. Чугуїв, м. Чугуївське городище. План із нанесенням розкопів 1996, 2005–2009 рр.

– 63, рис. 5, 129: 1, 133-204; 18], тобто бути побудованою на початковому – найбільш небезпечному етапі існування фортеці. Подібні тимчасові, вірогідно, сезонні житла московські першопрохідці та козаки іменували землянками або шишами (від форми даху, що міг виготовлятися з плетеної лози у вигляді гостроверхого ковпака). На необжитих

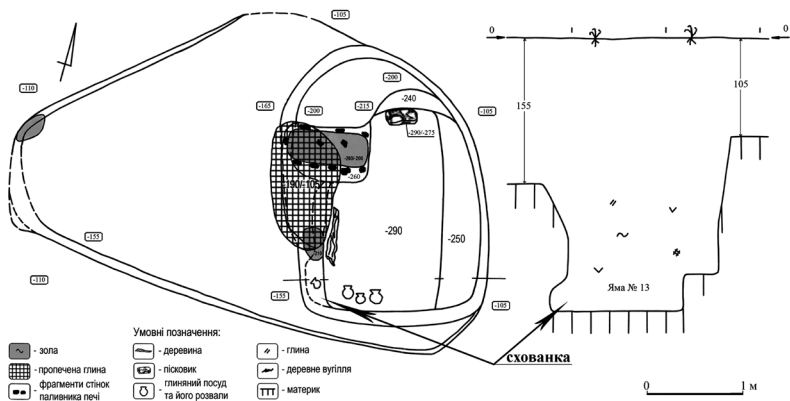

Рис. 2. Чугуївське городище. Рештки житлової будівлі середини XVII ст.

просторах, що підлягали колонізації, подібні будівлі були одним з найбільш ранніх типів козацького житла [15, с. 41, 42, 230 – 233].

Рештки дослідженого помешкання виявилися глибокою «земляною» у вигляді ями овальної в плані форми, з максимальними розмірами по верху $2,15 \times 2,95$ м, що була заглиблена на 1,85 м відносно рівня фіксації (2,9 м від сучасної денної поверхні) (рис. 2). У заповненні котловану переважала кераміка черкаського типу і в значно меншій кількості містилися уламки посуду московського типу, що, певно, вказували на етнічно-культурну належність хазяїна, який був черкасом – українцем. Стінки котловану мали незначне звуження у напрямку дна. У верхній частині овальний котлован (нижня камора) переходив в широкі овально-підпрямокутну яму (верхню камору) завглибшки 45-60 см відносно рівня фіксації, із загальними розмірами по лінії південь – північ і захід – схід $3,10 \times 5,25$ м. Візуально розмежування між верхньою і нижньою каморами не простежувалося.

Вхід до нижньої камори був влаштований у північному секторі котловану та мав вигляд вирізаних у ґрунті сходи-

нок. За нижню сходинку слугував пісковиковий камінь. Вздовж східної стінки була влаштована материкова полицка, яка за розмірами могла прислужуватися в якості лежанки і лави.

У нижній камері вздовж західної стінки розміщувався масив обпаленої глиняної маси, що був комином біля прямокутного паливника глинобитної печі.

За піччю та комином, у південній частині західної стінки котловану, за скупченням розвалів гончарних посудин (макітер і горщика), був виявлений підбій, що, судячи зі всього, слугував схованкою. На останню ми, в силу теми роботи, і звернемо увагу.

Схованка становила у ширину 130 см за глибини 10-15 і 20 см на різних ділянках. У південно-західному кутку підбій мав максимальне заглиблення шириною близько 55 см. Висота конструктиву дорівнювала 25 см у заглибленні і 35 см із зовнішнього краю.

З правого боку від схованки, у стінці котловану помешкання, знаходилися залишки дубової дошки розмірами $60,4 \times 8,1 \times 2,3$ см. Вона стояла на ребрі довгим боком і, вірогідно, призначалася для прикривання отвору підбою.

Безпосередньо у підбої були виявлені: порожниста ребриста кулька зі скла (рис. 3: 2), гончарна кубушка з надбитим верхом (рис. 3: 1), а поряд із нею на дні ями – дві срібні монети-«чешуйки» (рис. 3: 3, 4). Нижче подається характеристика кожній з цих знахідок.

Ребрита *кулька* розмірами $4,5 \times 4,0$ см (рис. 3: 2) виготовлена з гутного скла зеленого відтінку. Виріб був видутий, імовірно, з використанням простої форми – так званого долока. Перед відбиванням трубки отвір герметично запаяний. Всього кулька має 12 випуклих ребер, які, проте, не заходять за торцеві боки виробу, що протилежні запаяній шийці. Подібні, але гладкоповерхневі кульки (ціла і надбита), були виявлені на тому ж Чугуївському городищі у споруді другої пол. XVII – першої чв. XVIII ст. [17, с. 65, рис. 220: 1, 2, 221: 1, 2], а також у Москві – на території Манежу і Чіжевського подвір'я в археологічних шарах

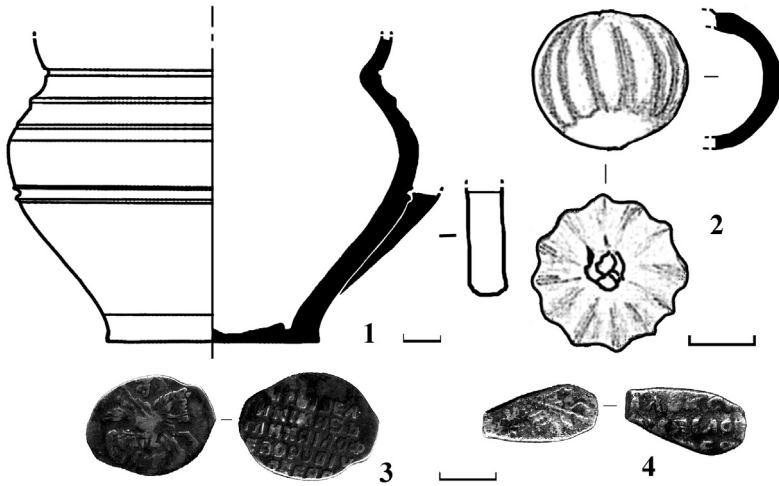

Рис. 3. Чугуївське городище. Рештки житлової будівлі
середини XVII ст. Знахідки зі схованки.

1 – кераміка; 2 – скло; 3-4 – срібло.

XVIII ст., в Зарядді, у м. Ліпецьку (шари XVIII ст.), м. Дмитрові, на російському поселенні Ананьїне XVII – XVIII ст. в Омській області [9, с. 83, рис. 1: 7; 10, с. 358, 359, рис. 6: 7; 11, с. 430, рис. 2: 1, 2]. Розміри гладкоповерхневих кульок, відомості про які є в нашому розпорядженні, дуже близькі за своїми параметрами. На Чугуївському городищі їх діаметри дорівнюють 4,1 см (найбільша нерівномірна товщина стінки надбитої кульки досягає 0,7 см); у Москві на території Манежу – 4,28 см та на території Чіжевського подвір'я – 4,29 см (товщина стінки – 0,68 см); у Ліпецьку – 4,45 см. Запаяна шийка від трубки кульки з Ліпецька мала діаметр 0,96 см, в той час як на Чугуївському городищі у гладкоповерхневої кульки – 0,53 см, а в ребристої зі схованки – 0,60 см. Єдина з цих кульок (з Чіжевського подвір'я у Москві) була піддана хімічному аналізу, що показав тип скла цього виробу – К-Са-Si. Проте вміст основних склаутворюючих складових значно занижений, у порівнянні з іншим склом цього типу. Джерело лугів –

деревна зола континентальних рослин (поташ), джерело лужних земель — доломітизований вапняк. Все це в цілому характерне для європейського скла XVI — XIX ст.

Дослідники висловлювали різні припущення щодо призначення таких скляних виробів. Зокрема, Ю. А. Ліхтер вважала, що такі кульки використовувалися в якості ядер для праші, хоча подібна інтерпретація навряд-чи може вважатися переконливою — вироби для цього надто крихкі й легкі. До того ж, вони заповнені повітрям і герметично запаєні, а тому є досить легкими відносно об'єму і, як наслідок, їх балістичні властивості навряд-чи можуть відповідати вимогам щодо ядер для метання. Також висувалося припущення, що такі кульки могли використовуватися для дитячої гри, що не підтверджується ніякими джерелами.

Кульки з Чугуївського городища були зважені, а також перевірена їх здатність до плавучості у воді¹. Гладкоповерхнева, яка датується першою третиною XVIII ст., має масу 34,05 г і здатна плавати у воді. Причому на поверхню виступає лише незначна частина сфери у кілька міліметрів. Ребриста кулька зі схованки у житлі XVII ст. має масу 53,6 г, в силу чого не здатна триматися на плаву. З огляду на це, можна також припустити, що призначення гладкоповерхневих і ребристих кульок було різним. Не виключене їх використання за технологічними потребами в якості, наприклад, ареометрів для визначення щільності і питомої ваги тієї чи іншої рідини. Різниця у вазі також може вказувати про те, що ці два різновиди кульок використовувалися для вимірів у різних речовинах. На користь цього може свідчити їх герметичне запаювання.

Ареометр у звичному для сучасників вигляді з градаційною шкалою в тій чи іншій системі вимірювання [1, с. 649], як прийнято вважати, був винайдений 1768 р. французьким хіміком А. Боме [21, с. 353; 2, с. 555]. Але сам пристрій, що використовує фізичний закон Архімеда, відомий

¹ Виражаю вдячність співробітникам краєзнавчого відділу ХММ І. Ю. Репіна за сприяння у роботі з предметами у фондах.

ще з часів античності [7, с. 45]. До винаходу А. Боме на практиці задовольнялися більш простими замірами для оцінки якості того чи іншого продукту. Так, наприклад, під час експорту з Росії поташу (необхідного для виготовлення скла і миловаріння), що особливо процвітав за часів правління Петра I, використовувався метод оцінювання якості продукту¹, за яким порцію сировини розчиняли у воді і кидали до склянки шматок бурштину. Якщо останній спливав, то поташ визначався як добрий і за нього платили повну ціну. Іноді для аналогічних цілей брали куряче яйце, яке занурювалось на глибину, відповідну заданій якості продукту [8].

Останній приклад найбільш близький до характеристики скляних кульок з культурних нашарувань XVII та XVIII ст. До того ж, середні вага та розмір курячого яйця близькі за своїми значеннями до скляних кульок, що розглядаються. Але слід визнати, що станом на сьогодні недостатньо накопичених матеріалів для остаточного з'ясування призначення цих виробів, а ототожнення з пристроєм типу ареометра можна вважати лише однією з вірогідних версій.

Також на основі порівняльного датування можна зробити припущення, що гладкоповерхневі кульки є більш пізніми і характерними для XVIII ст., а ребриста (аналогій якій невідомо) з Чугуївського городища – більш ранньою і побутувала в сер. XVII ст. Не виключено, що до схованки у житлі на Чугуївському городищі скляна кулька могла потрапити випадково – закотитися до підбою. Інакше треба визнати, що цей виріб мав певну цінність для хазяїна житла, що, до речі, є досить дискусійним.

Кубушка (рис. 3: 1) є сіроглиняною (димленою) посудинкою московського типу з орнаментом у вигляді широкої врізної прямої лінії, що проходить в горизонтальній площині по колу виробу на межі передпліччя і тулуба, а також вузьких паралельних нарізних ліній по плічку й основі

---

¹ Перевірялася кожна діжка.

шийки. Ще за давніх часів верхня частина і руків'я посудини були втрачені. Від останнього зберігся лише корінь. Тісто добре відмучене і рівномірно випалене. На поверхні черепка спостерігаються поодинокі раковини від вигорілих органічних вкраплень. Кубушка лежала на боці та була звернена надбитим у давнину горлом до внутрішнього простору житла.

Срібні дратові *монети-«чешуйки»* різняться за часом карбування. Одна з них відноситься до часу правління російського царя Михайла Федоровича (рис. 3: 3), друга – Олексія Михайловича (рис. 3: 4) Романових. Обидві монети мають однакову пробу – 960⁰. Відмінними є вагові характеристики – відповідно 0,45 і 0,39 г.

Стан монети часу правління Михайла Федоровича можна оцінити як добрий, в силу того, що було відкарбовано близько 2/3 штемпеля. Монета має незначні потертості. Подібний тип відомий лише у невеликій кількості примірників [5, с. 4].

«Чешуйка» була виготовлена на Московському монетному («денежном») дворі («Денежном приказе»). З лицьового боку зображена витончена кінна фігура зі списом. Вершник у тричасному вінці має за плечима плащ. Він вдягнений у каптан та взутий у чоботи, з перехватом біля коліна. Загалом одяг вершника і збруя коня вирізняються реалізмом і тонкощами деталей, наскільки це можливо було виконати зі врахуванням розмірів робочого поля маточника й умовними прийомами зображення. Але при цьому обличчя вершника зображене умовно. Таким чином, прийняте ще за царювання Федора Івановича абстрактне зображення правителя продовжувало панувати й на монетах за нової династії [5, с. 6]. Під ногою вершника, вірогідно, розміщене слово «Москва», але воно затерте.

Зворотний бік штемпеля має варіант напису з використанням у легенді імені царя у формі «МИХАЙЛО». Легенда «Царь и великий князь Михайло Федорович всея Руси» виконана на шістьох рядках. Все це характерне для широкого відомого другого типу маточника, що використовувався

на Московському дворі. Для слова «царь» використана літерна лігатура. Слово «князь» написано у скороченому вигляді з вилученням голосної [5, с.7].

Фактична вага монети (0,45 г) і проба срібла (960⁰) свідчать про те, що її карбування здійснене після 1626 р., коли відбулося чергове зниження нормативної ваги і чистоти металу. В цей час проби московських монет повністю співпадають з пробами талерів рубежу XVI – XVII ст., котрі використовувалися як сировина для карбування. Таке зниження проби стало наслідком зміни технології обробки сировини для російських монет – з талерного срібла перестали випалювати домішки [5, с. 8; 12, с. 174].

Монета часу правління Олексія Михайловича є, вірогідно, західною підрубкою ранньої копійки (першого або другого етапів карбування – з 1645 по 1655 рр.), на користь чого свідчить її маса (0,39 г), що значно менша за вміст металу у державному «чекані». Також ознакою підрубки є досить великий шрифт легенди, що виконувався тогочасними фальшивомонетниками, як правило, за допомогою пуансона. Такі підрубки були досить поширеним явищем і достатньо відомі [4, с. 21].

У цілому, на основі знахідок у схованці, її, як і весь комплекс, можна датувати серединою 40-50-х рр. XVII ст. Таке датування знаходить підтвердження і серед інших матеріалів, виявлених у заповненні житла. Цей період, як вже зазначалося, був досить складним у соціальному і військовому відношеннях, що й призвело до появи подібних схованок у мешканців порубіжних поселень південних «українних» територій Російської держави. Віднайдення спустошеної схованки проливає додаткове світло на складні соціально-економічні й військово-політичні процеси того бурливого на події часу.

Джерела та література

1. БСЭ (2-е изд.) / [гл. ред. С. И. Вавилов]. – М. : Гос. изд-во «БСЭ», 1950. – Т. 2 : Акты – Ариетта. – 652 с., ил.

2. БСЭ (2-е изд.) / [гл. ред. С. И. Вавилов]. – М. : Гос. изд-во «БСЭ», 1950. – Т. 6 : Березна – Ботокуды. – 643 с., ил.
3. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах. Украина накануне освободительной войны (1620 – 1647 годы) / [сост. Н. М. Апанович, Е. И. Луговая и др.]. – М. : Из-во АН СССР, 1953. – Т. I. – 586, 32 с.
4. **Гришин И. В.** Каталог русских средневековых монет времени правления царей Алексея Михайловича, Федора, Ивана и Петра Алексеевичей (1654 – 1696 гг.) / И. В. Гришин, В. Н. Клешинов. – М. : Ленанд, 2007. – 147 с.
5. **Гришин И. В.** Каталог русских средневековых монет царя Михаила Федоровича (1613 – 1645 гг.) / И. В. Гришин, В. Н. Клешинов. – М. : Едиториал УРСС, 2001. – 104 с.
6. **Загоровский В. П.** Белгородская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1969. – 304 с.
7. **Ирмшер Й.** Словарь античности. – Пер. с нем. / Й. Ирмшер, Р. Йоне. – М. : Прогресс, 1989. – 704 с., ил.
8. **Либкин О.** Предшественник ареометра / О. Либкин // Наука и жизнь. – М. : Правда, 1962. – № 6. – С. 66.
9. **Лихтер Ю. А.** Археологические работы на ул. Ленина (Дворянская) в г. Липецке // Исторический квартал : Альманах ист.-культ. наслед. Липецкого края. – Липецк, 2012. – Вып. 2. – С. 64 – 84.
10. **Лихтер Ю. А.** Позднесредневековые стеклянные изделия (по материалам раскопок в Липецке) / Ю. А. Лихтер // Археология Подмосковья. – М., 2010. – Вып. 6. – С. 350 – 360.
11. **Лихтер Ю. А.** Стеклянные изделия неизвестного назначения, найденные при археологических исследованиях в Москве / Ю. А. Лихтер, А. Г. Векслер // Археология Подмосковья. – М., 2011. – Вып. 7. – С. 429 – 432.
12. **Мельникова Д. С.** Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого / Д. С. Мельникова. – М., 1989. – 318 с.
13. **Новосельский А. А.** Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века / А. А. Новосельский; [отв. ред. С. В. Бахрушин]. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – 448 с.
14. **Папков А. И.** Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой : конец XVI – первая половина XVII века / А. И. Папков. – Белгород : Константа, 2004. – 351 с.
15. **Рыблова М. А.** Традиционные поселения и жилища донских казаков / М. А. Рыблова. – Волгоград : Изд-во Волгоград. ГУ, 2002. – 241 с.
16. **Свистун Г. Е.** Археологические исследования позднесредневековой Чугуевской крепости / Г. Е. Свистун // Заповідна Хортиця : мат-ли IV міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Спеціальний випуск. – Запоріжжя : A&V. Art GROUP, 2010. – С. 343-346; 412, 413 (іл.).

17. **Свистун Г. Е.** Отчет о проведении охранных археологических исследований на Чугуевском городище и Кочетокском могильнике в 2009 году / Г. Е. Свистун; ХММ І. Ю. Репіна // НА ІА НАНУ; ХММ І. Ю. Репіна. – Без номера. – 564 арк., 376 рис.
18. **Свистун Г. Є.** Пічка XVII ст. з відбитками зернівок з Чугуївського городища / Г. Є. Свистун, Г. О. Пашкевич, С. А. Горбаненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / УТОПІК; ЦП НАНУ І УТОПІК; [ред. кол. : Бондаренко І. П., Івакін Г. Ю., Телегін Д. Я. (відп. ред.) та ін.] – К., 2010. – Вип. 19. – С. 148 – 156.
19. ЦДІАК України. – Ф. 1791. – Спр. 20. – Оп. 2. – Т. І: 1639 – 1666 рр.
20. **Чистякова Е. В.** Городские восстания в России в первой половине XVII века (30 – 40-е годы) / Е. В. Чистякова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ГУ, 1975. – 248 с.
21. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб. : Типо-Литогр. (И. А. Ефрона), 1891. – Т. IV. – 472 с.

Г. Е. Свистун

Тайник в жилище середины XVII в. на Чугуевском городище

Резюме

В работе публикуются результаты изучения тайника, обнаруженного в землянке середины XVII в. на Чугуевском городище. Приводится характеристика выявленных материалов, которые свидетельствуют о сложных этно-социальных и военно-политических процессах на южном побережье Российского государства в период колонизации Дикого Поля.

Ключевые слова: Чугуевское городище, тайник, монеты, стеклянный шарик, кубышка, землянка.

Ghenadiy Svystun

Hidingplace in Dwelling of middle of the XVII century from the Chuguev hillfort

Summary

Published the results of study of hidingplace, which was found in the dwelling of 17 A.D. Characterized the material which testify the difficult ethnosocial and military political processes on period of colonization of Dyke Pole.

Keywords: Chuguev hillfort, hidingplace, coins, glass marble, chinks, dwelling.

© **І. В. Бовкун, О. Б. Супруненко, В. М. Шалобудов**
(с. Лівенське Полтавської обл.,
м.м. Полтава, Дніпропетровськ)

КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКІ МОНЕТИ З ПЕРЕПРАВИ ЧЕРЕЗ МАЯЧКУ В ПООРІЛІ

*Про знахідки татарських монет XVI і XVIII ст. на дорозі
край переправи навпроти Лівенської фортеці у Нижньому
Поорілі.*

Ключові слова: акче, Девлет Гірей I, Арслан Гірей II,
дорога, переправа, Лівенське, Маячка, Оріль.

Краєзнавцем І. В. Бовкуном, підприємцем з с. Лівенського Новосанжарського району Полтавської обл., впродовж двох років цілеспрямовано оглядався узвоз старого торгового шляху, відомого за місцевою назвою «Караван», що на правому березі р. Маячки – правої притоки р. Орелі, в межах правобічної нагірної частини села. Тут 2005 р. була виявлена одна з монет, знахідка якої викликала певний інтерес.

Після дощів у промоїнах, а пізніше – з використанням малопотужного металодетектора, тут зібрано 20 монет, що тяжіли до двох скупчень на відстані в 5 – 8 м. Причому монети меншого розміру знайдені на площі в 1,5 – 2,0 м² ближче до берега річки у своєрідному скупченні, а більші – дещо далі вздовж схилу узвозу, під обривом з лівого боку в канаві (рис. 1).

Вузький узвіз «Каравану» край сучасної польової дороги, що перетинає вигин берега у близькому до меридіонального напрямку, спускається з плато від сучасного с. Маячки вздовж нагірного кутка села. Загальна висота перетнутого дорогою підйому на високий берег тут не

перевищує 12 м. В основі узвіз стрімко спадає у долину річки й обривається край виступу надзаплави перед старим бродом. Через заболочене русло на лівому березі навпроти здіймається невеличкий мис, на узвишші зайнятий будівлями сучасної загальноосвітньої школи, а за ним – на північний схід – помітні розповзлі від розорювання та знищені забудовою укріплення колишньої Лівенської фортеці, відомої в складі Української лінії другої чверті XVIII ст.

З 20-ти монет, одна з яких розсипалася під час реставрації, умовно визначеними виявилися 19. Всі вони карбовані у Кримському ханстві, проте неоднорідні за своїм складом. Більшість (13 прим.) представлені зразками білонових – акче карбування хана Девлет Гірея (Герая) I, який правив у 957 – 987 роках Х. або між 1550 – 1577 рр. від Р. Х.

Неохайність карбування і довільна неакуратна форма кружечків металу не дозволяла отримати повних відбитків штемпелів. Тому на лицевих боках монет читаються лише фрагменти легенди: «Девлет Гірей [бек] Мубарек Гірей». На зворотному боці всіх монет вміщена тамга династії Гіреїв – « П », навколо якої вказане місце карбування: «Чекан Кирк Іера» і дата. З 13-ти монет дата повністю помітна лише на одній (рис. 1: 13). Вона читається «40V», тобто 957 р. Х. (1550 р.).

Однаковий поганий стан збереження монет, певною мірою втрачена вага (0,36 – 0,54 г), знахідка на дорозі поряд із бродом дозволяє припустити їх входження до одного комплексу. Це була, вірогідно, торбинка-кошель подорожного татарина-вершника з суто обіговими грошами (рис. 1: 1 – 13). Останнє підтверджується й тим, що до складу скарбів найчастіше відбиралися кращі монети.

Ще 7 монет (в т. ч. 1, що розвалилася), відмінних за розміром і стилем виконання, належали більш низькопробному сріблу – також акче – карбування кримського хана середини XVIII ст. – Арслан Гірея (Герая) II. Найвірогідніше, що ці монети випущені за першого правління хана у 1161 – 1169 рр. Х. (1748 – 1756 рр.). Дві з них мали по одному-

два отвори для підвішування, одна була обламана, всі — дуже потертий стан. Маса монет — 0,61 — 0,71 г (рис. 1: 14-19). Це вказує на тривалий час перебування в обігу.

Не дивлячись на більший розмір, техніка карбування також була поганою. Прокарбовані лише центри монет, через це легенди збереглися фрагментарно і для їх читання, як й у випадку з вище описаними, використовувалися таблиці з робіт О. Ф. Ретовського 1893, 1901, 1903 та 1905 рр. [2].

На лицевому боці проглядаються фрагменти написів: «Арслан Гірей Бен Девлей». На звороті вказане місце карбування — місто Бахчисарай і дати (котрі не збереглися на всіх монетах).

Відомо, що за указом російського уряду в середині XVIII ст. заборонялося вивозити за кордони імперії золоту та срібну монету. Тому в торговельних стосунках з Кримом використовувалися татарські білонові акче, котрі вільно оберталися у прикордонних землях [3, с. 208 — 212]. За часів правління Єлизавети Петрівни було встановлено обмінний курс, що утримувався в Запорізьких землях у межах 2 : 1, тобто, 2 акче за одну мідну копійку [1, с. 134 — 142]. Стан виявлених монет середени XVIII ст. свідчить про те, що і після скасування у 1754 р. внутрішніх митниць, татарські білонові акче ще певний час продовжували використовуватися в обігу.

Остання знахідка мала відношення до функціонування старої дороги вже за часу згортання активної оборонної діяльності на Українській лінії. Край шляху перед переправою у третій чверті XVIII ст. був, імовірно, «розтрушений» вміст кошеля чи підсумку.

Не дивлячись на те, що монети знайдені практично в одному місці, ближче до основи узвозу, одночасний їх обіг виключений надто значним «розривом» у два століття між випусками і більшою кількістю (13: 7) ранніх випусків акче.

Наразі всі знахідки передані до нумізматичної колекції Полтавського краєзнавчого музею.

Література

1. Мірущенко О. Грошовий обіг на запорізьких землях у XVIII ст. в контексті розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі / О. Мірущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 134 – 142.
2. Ретовский О. Ф. К нумизматике Гиреев / О. Ф. Ретовский // Тр. Московского нумизматического общества. – М., 1901. – Т. II. – Вып. 3. – С. 240 – 308; М., 1903. – Т. III. – Вып. 1. – С. 10 – 107; М., 1905. – Т. III. – Вып. 2. – С. 186 – 340.
3. Шалобудов В. М. Східні монети, знайдені під час досліджень Самарі – Новобогородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Придніпров'я. Історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : Вид-во Дн. НУ, 2011. – Вип. 9. – С. 208 – 212.

И. В. Бовкун, А. Б. Супруненко, В. Н. Шалобудов

Крымско-татарские монеты с переправы через Маячку в Поорелье

Резюме

Публикуются две группы татарских биллоновых акче XVI и XVIII вв., чеканенных при Девлет Гирее I (1550 – 1577) и первом правлении Арслан Гирея II (1748 – 1756), обнаруженные на дороге у переправы через р. Маячка напротив Ливенской крепости Украинской линии в Нижнем Поорелье.

Ключевые слова: акче, Девлет Гирей I, Арслан Гирей II, дорога, переправа, Ливенское, Маячка, Орель.

Ivan Bovkun, Oleksandr Suprunenko, Volodymyr Shalobudov

Crimean Tatar Coins from Crossings Over Mayachka in Poorilya

Summary

About findings of the two groups of tatar billon akche of 16 – 18 A.D., minted at Devlet Giree I (1550 – 1577) and the first rule of Arslan Giray II (1748 – 1756). Coins was found on the road at the crossing over the river Mayachka opposite Lyvenska fortress of Ukrainian fortified line in Low Oril.

Keywords: akche, Devlet Giray I, II Arslan Giray, road, crossing, Lyvenska, Mayachka, Oril.

СКАРБИ СЕРЕДИНИ XVII ст. З МІСТА ОХТИРКИ

*У роботі наводяться відомості про два монетні скарби доби
Руїни, виявлені на території полкового міста Охтирки на
Слобожанщині.*

Ключові слова: скарби, копійки, Охтирка, Олексій
Михайлович, Московське царство.

У 1936 р. під час будівельних робіт у дворі Охтирського пивзаводу по вулиці Батюка, 2 була знайдена невелика миска з пошкодженим вінцем. У ній знаходилося 659 монет часу правління Олексія Михайловича [4]. В 1974 р. за будівництва житлового будинку у пров. Харківському, 2 виявлено округлий глек з відбитим горлом. Посудина була також заповнена монетами карбування Олексія Михайловича. Загальна кількість монет у скарбі становила 8446, їх вага складала – 2325,1 г [5]. Монетні скарби, разом із посудом, були передані до фондів Охтирського краєзнавчого музею. У 80-х рр. ХХ ст. проведено реставрацію монет і з'ясовано їх пробу (табл. 1).

Територія Середньої Ворскли у сер. XVII ст. знаходилася у межах впливу кількох країн, що були зацікавлені в експлуатації місцевих природних ресурсів. Найактивнішою у процесі колонізації регіону виступала Річ Посполита. Тривала розробка курганів і валів Більського городища селітроварами Ієремії Вишневецького та комісарами Селітряної держави надовго закріпила цю територію як сферу інтересів польської корони [7, с. 59 – 71]. Колонізаторська політика І. Вишневецького у Середньому Поворсклі досягла апогею 1645 р. Під час походу на Путивль був захоплений Лосицький острог і значні території від річок

Груні до Боромлі [2, с. 151]. 1644 р. Московська держава і Річ Посполита підписують Варшавську угоду, за якою польська корона поступалася східними територіями, зокрема, до Московської держави відходили Олешня, Ахтирський та Лосицький остроги [8, с. 561 – 576]. Відсутність достатньої кількості населення у південно-західних регіонах стала причиною того, що отримані від поляків фортеці залишилися без гарнізонів. Кілька років на території Ахтирського острогу існувала прикордонна сторожа, проте у 1651 р. залогу було виведено, а укріплення поступово зруйнувалися [1, с. 263].

1654 р. розпочинається процес масового заселення південно-західних кордонів Московського царства козаками і посполитими з українських земель. За тим, де саме оселятися козакам, пильно слідкували місцеві воєводи і Розрядний приказ. Одну з ватаг було вирішено осадити неподалік старого Ахтирського острогу. Під керівництвом вольненського воєводи збудовано нову фортецю, що мала значні дерево-земляні укріплення і численний гарнізон. 1656 р. до новозбудованої фортеці було призначено московського воєводу, завданням якого стала організація та керівництво охороною кордонів і недопущення татарських загонів вглиб Московського царства. Зважаючи на розташування Ахтирки південніше Вольного, було вирішено включити нову фортецю до складу Білгородської засічної смуги. Козаки, які оселилися і несли городову та сторожову служби, отримували платню від Розрядного приказу.

Таким чином, досить швидко на території Ахтирки було сконцентровано досить значну кількість нової для козаків монети. Московська копійка карбування Олексія Михайловича відрізнялася якістю срібла і незначними розмірами. Це спрощувало її транспортування на значні відстані. Висока проба у монетах стала причиною того, що вони завоювали симпатії як козаків, так і старшини. Хоча слід зазначити, що польські, литовські і західноєвропейські монети мали обіг в регіоні до кін. XVII ст. нарівні з московською копійкою.

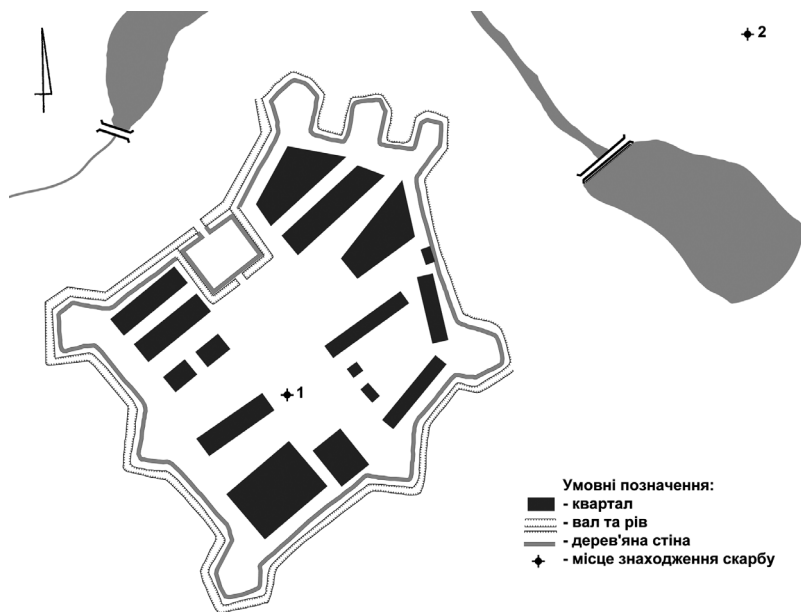

Рис. 1. Охтирська фортеця за планом XVIII ст.

1 – скарб 1974 р., 2 – скарб 1936 р.

1658 р. було організовано Охтирський слобідський козацький полк. Політична ситуація в українських землях у сер. XVII ст. стала причиною військових конфліктів за участі війська Московської держави і козацьких Слобідських полків. Під час війни між військами гетьмана І. Виговського з московським урядом охтирські козаки не брали участі в бойових діях, зосередивши зусилля на захисті фортеці від татарських загонів. Найбільше втрат вони зазнали під час кримських походів В. Голіцина та І. Самойловича.

Історія Охтирської фортеці налічує кілька нападів на неї, однак взяття її супротивником жодного разу не зафіксоване. Розташування Охтирки на південно-західному кордоні Московської держави зумовило переважно військовий характер занять місцевого населення. З 1331 чоло-

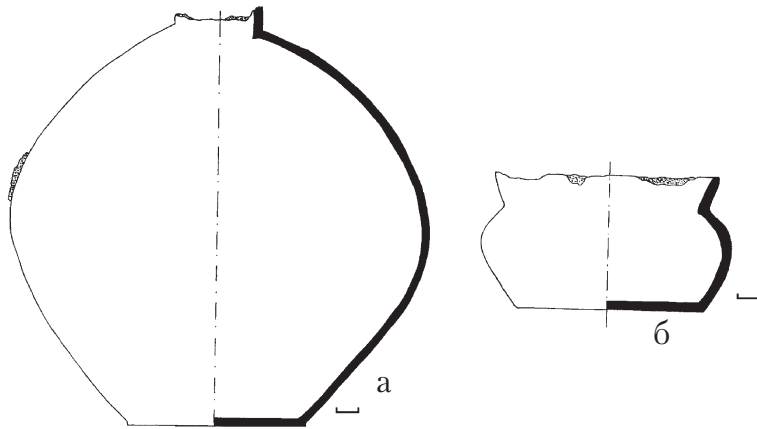

Рис. 2. Посудини, в яких виявлені монети.
 А – скарб 1974 р., б – скарб 1936 р.

віка населення у місті на військовій службі перебувало 1106 [2, с. 477].

Скарби, знайдені на території міста, були заховані як в межах фортеці, так і на посаді. Скарб 1936 р. знайдений на лівому березі р. Охтирки, де укріплень ніколи не будували. Скарб 1974 р. знаходився у самому центрі фортеці, неподалік замку (рис. 1). Можна припустити, що скарби, котрі містили значну кількість монет, могли належати титулованим козакам чи представникам старшини, які загинули під час воєнних дій. Цікавим є й той факт, що у складі скарбів відсутні польські, литовські і західноєвропейські гроші. Така вибірка монет свідчить про їх пряме походження з московської казни.

Досить цікавими є й дані щодо їх проби. У скарбі 1936 р. всі монети мають високий вміст срібла (850 – 900⁰). Наявність усього лише одної монети з низькопробного сплаву (білону), засвідчує ретельну перевірку монет на наявність підробок. Скарб 1974 р. вже містить до сотні монет, проба яких коливається в межах 300 – 700⁰. Це може свідчити про

Таблиця 1.

Монетні скарби, виявлені на території м. Охтирки

№ п/п	Місце виявлення скарбу	Рік	Номінали	Проба срібла в монетах				
				900-850 ⁰	850-800 ⁰	50-700 ⁰	400-600 ⁰	300 ⁰
1	вул. Батюка, 2	1936	Копійка	652	—	6	—	1
2	пр. Харківський, 2	1974	Копійка	8306	41	35	41	23

те, що монети, які потрапили до Охтирки, збиралися в окремих регіонах Московського царства, де мали обіг гроші з низьким вмістом срібла.

Ще однією версією випадіння скарбів є факти щодо проходження пожеж. Охтирка кілька разів потерпала від суцільних пожеж. Так, у 1677 р. були перебудовані міські укріплення після пожежі. Під час такого лиха цілком могли загинути власники скарбів, а місце схованки залишитися невідомим для нащадків. Про побутову версію появи монетних скарбів може свідчити тара, в якій зберігалися монети. Це — миска та глек з пошкодженнями (рис. 2). Тобто, вони були придатними для зберігання монет, а в господарстві вже не використовувалися.

На території Охтирки відомі знахідки поодиноких монет польського і західноєвропейського карбування. Переважно — це півтора- та тригрошовики часу правління Сигізмунда III і мідні соліди литовської та польської емісій. Монети мають помітні потертості, що вказує на значний час перебування в обігу. Наявність дрібної монети позначає сталі торговельні зв'язки з українськими територіями, котрі залишилися під владою Речі Посполитої у другій половині XVII ст. Тобто, монетні скарби, що містили винятково копійки часу правління Олексія Михайловича, можуть бути свідченнями причетності власників до служби у московського царя та їх належності до торгово-купецького стану.

Література

1. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук. — Разрядный приказ. — Московский стол. — 1635 — 1659 / [под ред. Н. А. Попова]. — СПб., 1894. — Т. 2. — 773 с.
2. Материалы для истории колонизации и быта степной Украины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI — XVII столетии, собр. в разных архивах и редак. Д. И. Багалием / Д. И. Багалея. — Харьков, 1886. — Т. 1. — 383 с.
3. **Коротя А. В.** Лосицкий острог середины XVII в. / А. В. Коротя, Е. Н. Осадчий // Русский сборник : Труды кафедры отечественной истории Брянского ГУ им. И. Г. Петровского. — Брянск: Курсив, 2013. — Вып. 7. — С. 167 — 172.
4. Охтирський краєзнавчий музей. — СУ, С-20.
5. Охтирський краєзнавчий музей. — СУ, С-22.
6. **Осадчий Є. М.** Пам'ятки військової історії Північно-Східної Слобожанщини XVII ст. / Є. М. Осадчий. — Суми : Джерело, 2011. — 238 с., 103 іл.
7. **Супруненко О. Б.** Селітроварницький стан на Більському городищі / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголовок; ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА. — К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. — 96 с.
8. **Филарет** (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии : Краткий обзор епархии и монастыри / Архиепископ Филарет. — М. : тип. В. Готье, 1852. — Отд. I. — 236 с.

Е. Н. Осадчий

Клады середины XVII в. с территории города Ахтырки

Резюме

Публикуются данные о находке двух монетных кладов времени правления Алексея Михайловича, принадлежавших знатным казакам, находившимся на царской службе.

Ключевые слова: клад, копейки, Ахтырка, Алексей Михайлович, Московское царство.

Evgen Osadchiy

Treasures of middle XVII century from Akhtyrka Town

Summary

The publication provides information on the two coin hoards of Alexei Mikhailovich reign. Hoards probably belonged to noble cossacks on Tsar service.

Keywords: treasures, kopek, Akhtyrka, Alexei Mikhailovich, Moscow Tsardom.

СКАРБ ПОЛЬСЬКИХ МОНЕТ СЕРЕДИНИ XVII ст. З ФОРШТАДТУ СУМСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

*Публікація відомостей про монетний скарб середини
XVII ст. з території Сум – ровесник заснування міста.*

Ключові слова: Сумська фортеця, монети, скарб,
козацька доба, Псел, Сумка, Холодна Гора.

Соціально-економічна криза, викликана Визвольною війною, що охопила Гетьманщину, стала причиною процесу переселення значної кількості козаків на незайняті землі майбутньої Слобожанщини. Цей спочатку стихійний процес згодом був підтриманий і керований московським урядом. Однак на першому етапі переселенці могли розраховувати тільки на власні сили. Не стала винятком і Сумська фортеця, заснована на стратегічно вигідному місці. Близько 1000 чол. у 1655 р. збудували над злиттям рр. Псла, Сумки та Стрілки невелике дерево-земляне укріплення [1, с. 104 – 105].

Археологічні дослідження на території Сумської фортеці і прилеглих хуторів до останнього часу носили переважно епізодичний характер, тому випадкові знахідки мають велике значення у створенні цілісної картини заселення околиць Сум. Аналіз складових монетних скарбів дає змогу відслідкувати відмінності у соціально-економічному та військовому розвитку одного з полкових центрів Слобожанщини.

Найяскравішою з нумізматичних пам'яток доби пізнього середньовіччя, виявлених на території міста, є скарб монет середини XVI – першої половини XVII ст. Цей скарб виявлений у середині минулого століття випадково при

земляних роботах по вул. Горького, в ур. Холодна Гора (рис. 1). Він містився у двох невеликих посудинках – «кубишках» з білої глини, орнаментованих червоними лініями ангобу. Перша – діаметром 19 см, з висотою збереженої частини 14 см. Друга зберігся фрагментарно – втрачені вінце і денце (рис. 2). Монети, що знаходилися в посудинах, здебільшого утворювали спаяний корозією масив, зцементований окисами низькопробного срібла. У першому з горщиків виявлено 115, в другому – 262 монети. Серед вмісту скарбу переважали півторагрошовики, карбовані польським королем Сигізмундом III. Вони склали 95 – 97 % усього комплексу монет. Серед них також виявлені коронні чехи та трояки Сигізмунда III. До скарбу входили монети, карбовані також на території Швеції та в її прибалтійських володіннях. Це – драйпелькери Густава II Вази, Георга Вільгельма Вази та Христини Вази [4; 5]. Вони були досить популярною на території Польщі монетою і через низький вміст срібла виявилися доступними простим козакам. На відміну від західноєвропейських талерів, півторагрошовики слугували зручною монетою в дрібній торгівлі. Шведські драйпелькери (півторагрошовики) можуть свідчити про сталі економічні зв'язки Польщі з країнами Балтійського регіону, серед яких у цей час домінувала Швеція.

Скарб срібних монет міг бути церковною казною або власністю заможного козака. Перед початком переселення на Слобожанщину козаки та посполиті намагалися продати землю й маєтності. Срібні монети польського та західноєвропейського карбування, присутні у скарбах Охтирки, Межиріччя, Сум, свідчать про те, що козаки привезли значну кількість срібла, що була в обігу на території Речі Посполитої.

Невеликі розміри першої Сумської фортеці не могли вмістити всіх поселенців, і з моменту її розбудови починається освоєння навколишніх територій [3, с. 77]. Одним з перших був заселений правий берег р. Сумки, що мав назву Холодна Гора. На холодногірському посаді зведено

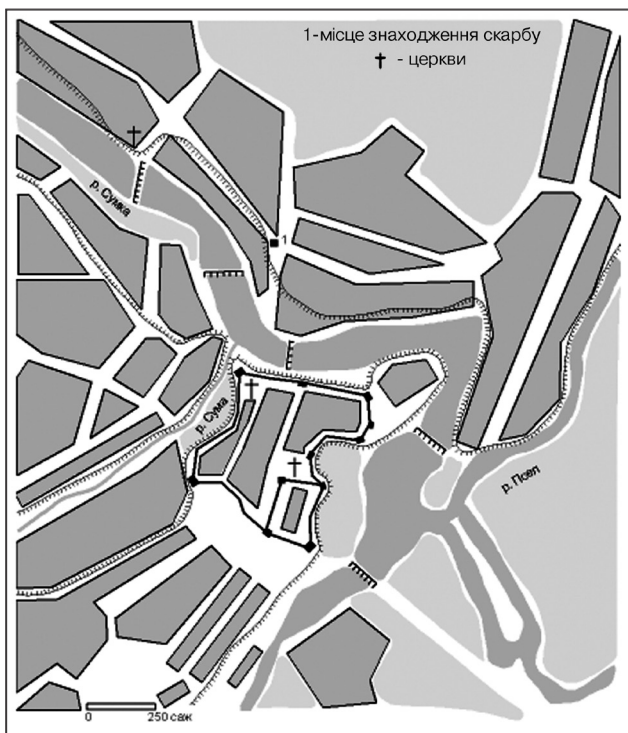

Рис. 1. Суми, м. Межі Сумської фортеці і місце знахідки скарбу по вул. Горького.

дерев'яну церкву Різдва Пресвятої Богородиці. Укріплення на посаді не зводилися і в разі появи татарських загонів населення переходило до фортеці.

Однак козаки зіштовхнулися з тим, що засновані ними укріплені поселення лежали далеко від економічно розвинутих районів Московського царства. До того ж, півторагрошовики не мали такої популярності у московитів, які звикли користуватися високопробною московською копійкою. Як результат, значна частина польської монети не була введена до обігу.

Одразу ж зі вступом козаків до прикордонної сторожі Московської держави на Слобожанщині в обігу з'являються

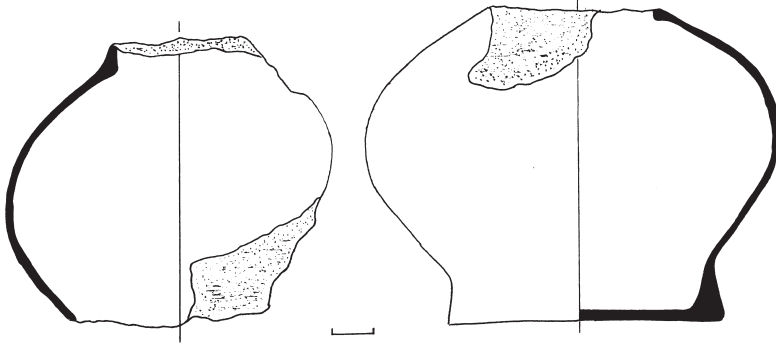

Рис. 2. Суми, м. Скарб з вул. Горького.
Гончарні посудини.

московські копійки. Царський уряд був у край зацікавлений у тому, щоб більш ефективно використовувати козаків на південно-західних рубежах країни, звільняючи стрільців, яких переводили на західні кордони. За службу козаки отримували жалування срібними московськими копійками. Вони мали невеликий, порівняно з польськими монетами, розмір, але карбувалися зі срібла високої проби. Така монета швидко замінила традиційну для козацтва польську, яка карбувалася з білону. Московська копійка поступово стала основою монетного обігу на території Охтирського полку [2, с. 123 – 127].

Імовірно, що випадіння Сумського скарбу пов'язане з подіями війни 1658 – 1659 рр., а саме з облогою міста татарами взимку 1659 р. Монетний скарб, знайдений на території Сум, є виразною нумізматичною пам'яткою середини XVII ст., котру можна пов'язати із заснуванням міста та початком його економічного розвитку.

Література

1. Іванюк Я. Г. Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII – XVIII ст. / Я. Г. Іванюк // УІЖ. – К., 1990. – № 9. – С. 104 – 105.

2. **Котляр М. Ф.** Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К. : Наукова думка, 1971. – 175 с.
3. **Коротя О. В.** Сумська фортеця 1655 р. (варіант реконструкції) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи : Матеріали П'ятої Міжнар. студент. наук. конф. / [ред. кол. : В. О. Дятлов, В. П. Коваленко, О. Б. Коваленко та ін.]. – Чернігів : Сіверянська думка, 2006. – С. 77 – 78.
4. Коллекцион. опись № 1 в 5 тетрадах на клад польских монет второй половины XVI – первой пол. XVII века // Сум. ОКМ. – КП-14355, НУМ 188.
5. Коллекцион. опись № 1 в 2 тетрадах на клад польских монет второй половины XVI – первой половины XVII века // Сум. ОКМ. – КП-14356, НУМ 189.

А. В. Коротя

**Клад польских монет середины XVII в. с форштадта
Сумской крепости**

Резюме

В публикации приводятся данные о кладе, найденном на территории неукрепленной части посада Сумской крепости. Анализ монет, обнаруженных при строительных работах, свидетельствует об особенностях денежного обращения на Слобожанщине в первые десятилетия её заселения. Наличие монет чеканки Речи Посполитой указывает на тесную связь переселенцев с регионами Центральной Украины в середине XVII в.

Ключевые слова: Сумская крепость, клад, монеты, казачья эпоха, Псёл, Сумка, Холодная Гора.

Oleksiy Korotya

**Treasure of Polish Coins by the Middle of XVII century from the
Territory of Sumy Fortress Suburb**

Summary

In the paper provides data about the treasure founded on the unfortified territory of the Sumy fortress. Analysis of the coins found during construction work testifies about the features of monetary circulation in Slobozhanschyna in the first decades of 17 A.D. Availability of coins minting by Rzeczpospolita emphasizes the close relationship of immigrants with the Central Ukraine in the middle of the 17 A.D..

Keywords: Sumy fortress, treasure, coins, Cossack era, Psel, Sumka, Kholodna Gora.

НАБІР ПОСУДУ З МАЯЧАНСЬКОЇ СТАРИЦІ В ПООРІЛЛІ

Про своєрідний «скарб» посуду козацької доби, виявлений у болоті край берега р. Маячки поблизу с. Лівенського Новосанжарського району на Полтавщині.

Ключові слова: козацька епоха, посуд, Лівенське, Маячка, Поорілля.

Чималий дослідницький потенціал має вивчення старожитностей козацької епохи широкого регіону Дніпровського Лівобережжя. Це в повній мірі стосується й скарбів, котрі вряди-годи знаходять не тільки мародери, озброєні сучасною технікою.

Пониззя правої притоки Орелі – р. Маячки в районі с. Лівенського позначене не тільки широко відомими фортифікаційними спорудами Української лінії 1730-х рр. [6, с. 40 та ін.; 7, с. 87; 8, с. 104], а й рештками укріплень сотенного містечка Маячки [9, с. 54, 55 – 56; 13, с. 104 – 105], залишками Лівенської фортеці, майданами [11, с. 86; 12, с. 87; 14, с. 125 – 126], рештками кількох сіл і хуторів, що виникли наприкінці XVII ст. З огляду на наявність спеціальних досліджень з вивчення окремих пам’яток доби українського козацтва й облаштування кордону Гетьманщини та Російської імперії, публікацію окремих знахідок [2, с. 92 – 105; 5, с. 366; 10], звернемо увагу лише на надзвичайно яскравий комплекс, що вказує на один з початкових етапів освоєння Поорілля у XVII ст.

Так, навесні 2010 р. краєзнавцем І. В. Бовкуном – мешканцем с. Лівенське Новосанжарського району Полтавської області, колишнім співробітником Полтавського краєзнавчого музею, під час огляду лук у заплаві вздовж

лівого берега пересохлої стариці р. Маячки (права притока р. Орелі), був виявлений металевий казан, що лежав у повеневому мулі. Знахідка трапилася неподалік села, там, де річка круто повертає в бік с. Велика Маячка (рис. 1). Рідкісна посудина викликала зацікавлення, тому ділянка колишнього русла в ур. Шишенкове (Шишенкове поле) була детально оглянута, пізніше «просканована» з використанням металодетектора [3, с. 39 – 40, рис. 1]. На незначній глибині (0,15-0,25 м), на відстані 3 – 10 м один від одного, знаходилися окремі зразки кухарського і столового посуду (рис. 2), винесені потічком з прибережного вибалку або змиті зі схилу берега. Інших культурних решток у мулі виявлено не було [17, с. 186].

Цілком імовірно, що посуд свого часу навмисне кинули до води, коли неподалік від учасників прирічкової трапези опинилися нападники.

Півтора десятки років тому, за кілька десятків метрів вище за течією річки, на її правому березі (висота 0,8 – 2,0 м) на городах під час оранки у прилеглих до води та здавна заболочених ділянках були виявлені числені порубані (!) і потрощені кістки людей, чимало уламків черепів. Власники городів відзначали саме сліди рубаних травм, помітних на кістках [16, с. 47]. Подібні знахідки нам довелося спостерігати тут і влітку 2013 р. (рис. 3).

У кінці літа 2011 р. склалася ситуація, коли пересохлу ділянку в ур. Шишенкове вдалося обстежити ще раз, з відповідним технічним обладнанням, в надії виявити окремі предмети. І ця спроба пошуків виявилася вдалою. На площі у 2 м² на глибині 0,1 – 0,2 м у підсохлому болоті, знайдені ще 5 предметів різного стану збереженості зі складу так званого «скарбу» [4, с. 363–364, рис. 1].

Комплекс отриманих внаслідок пошуків знахідок складають виготовлені з міді і мідних сплавів 10 предметів: казан, сковорідка, тертушка-сито, деталь ложки-шумовки, ситечко, а також дві чаші, розетка, ще дві невеликі покришки і посудинка відкритого типу. Всі вони мають тріщини, втрати, деформації чи окремі згини (рис. 4-5).

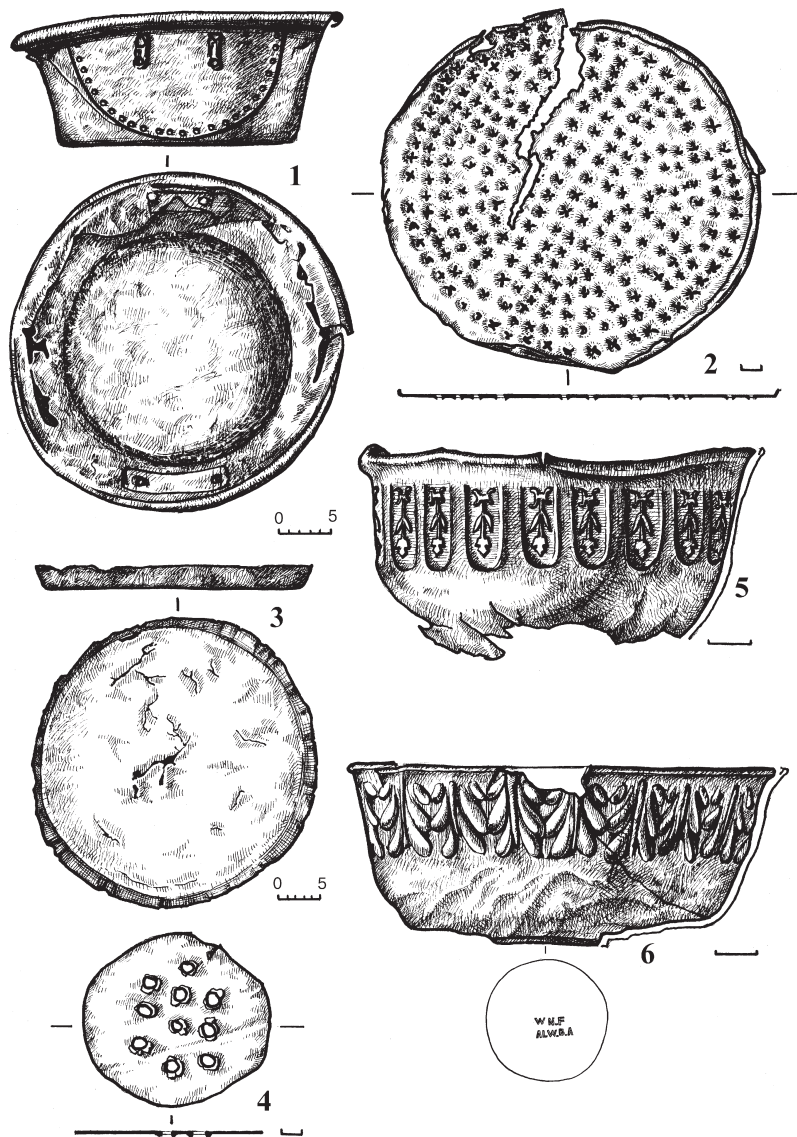

Рис. 4. Лівенське, с. Посуд з річки Маячки.
Мідь, мідні сплави, посріблення (5-6).

Найвиразнішим серед них є *казан*, у вигляді злегка зрізано-конічної в перетині посудини, з рівними стінками і дном (рис. 4: 1), виготовленої з суцільного листа металу (0,4 – 0,5 мм). Вінце казана підсилене шляхом його огинання на кільце масивного круглого в перетині залізного дроту (0,6 см). Казан мав бокові ручки у верхній частині тулуба, що в процесі використання відламалися, а тому був відремонтований. Місця втрат акуратно вирізані, у вигляді прямокутної форми отворів, а поверх них наклепані напівовальні платівки, з рядком рельєфних прикрас внизу у вигляді перлин, до яких кріпилися двома великими мідними заклепками втрачені залізні петлі. Через них продівалася металева дужка (рис. 6: 1). Діаметри: вінця казана – 33,1 см; тулуба – 28,0 см; дна – 22,7 см; його висота – 13,2 см (рис. 4: 1; 6: 1).

Досить цікавою, з огляду на відсутність подібних знахідок, є «похідна» *сковорідка* круглої форми, виготовлена з суцільного листа металу (рис. 4: 3) товщиною 0,5 мм, краї якої загнуті вертикально догори, спаяні на ділянках стиків. Діаметр посудини по верху – 25,4 × 25,6 см, по дну – 25,2 см; висота бортиків-стінок – 2,7 см (рис. 4: 3; 6: 2). На дні збереглися рештки пригорілої на жиру страви.

Тертушка-сито є майже круглим диском (рис. 4: 2) з дещо товщого листа металу (0,6 мм) діаметром 15,6 × 16,4 см, із незначно і старанно загнутими краями. Вся площа металу вкрита концентричними колами з отворів, нанесених хрестоподібного перетину пуансоном. Лицевий бік добре зачищений і вирівняний, загни ж від пробивання отворів на зворотному боці, навпаки, розведені, для зручності розтирання овочів й інших продуктів (рис. 6: 3).

Вставна *деталь ложки-шумовки* (без держака, який, вірогідно, міг просто вирізатися з гілки), з 10 круглими отворами посередині у три ряди (рис. 4: 4), призначалася для виймання з казана м'яса або тісто-м'ясних страв. Це округлий в плані шматок листового металу, із незначно загнутими краями товщиною 0,4 мм. Його діаметр – 8,1 × 8,7 см, діаметр пробитих отворів – 0,6 – 0,8 см (рис. 4: 4; 6: 4).

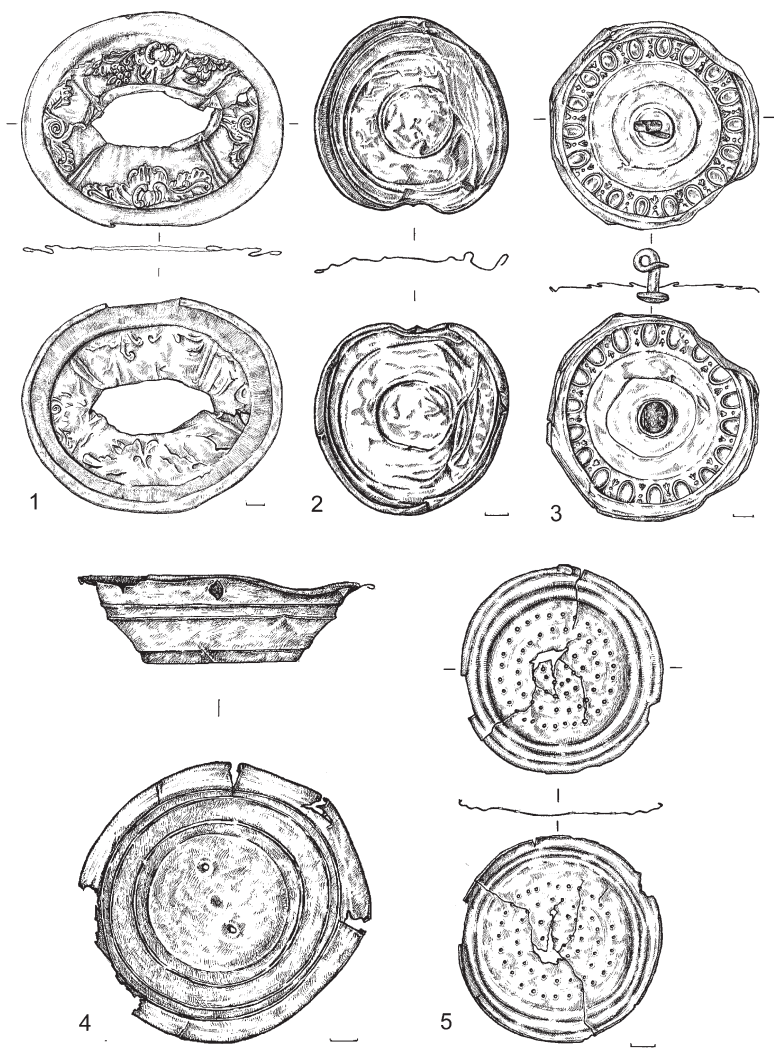

Рис. 5. Лівенське, с. Посуд з річки Маячки.
 Мідь, мідні сплави, лудження оловом.

Розетка овальна, з неглибоким вмістилищем слабкоконічної форми і втраченим овальним денцем (рис. 5: 1), що розплюснута внаслідок потрапляння під копито коня. Корпус прикрашений карбованим стилізовано-рослинним візерунком у вигляді гірлянд з листя аканту, пошкодженим деформацією. Вінце посудинки підсилене акуратно загнутим (на 3 – 4 мм) краєм, денце долучалося до виробу шляхом загинання і паяння. Виріб виготовлений з тонкого мідного листа, вірогідно, мав олов'яне лудження «під срібло». Розміри розетки – 11,8 × 14,2 см, товщина металу – 0,7 мм (рис. 7: 1).

Дві сегментоподібного перетину *чаші* (чарки), відтиснуті з тонкого листа латуні (рис. 4: 5-6), мають сліди посріблення. Краї акуратно й незначно загнуті до середини, підсилюючи вінце; верхні третини посудинок вкриті штампованим рельєфним стилізовано-рослинним візерунком. У першому випадку повторюється сюжет зображення на штампі – стилізоване масивне колосся або пагони, спрямовані до верху (рис. 4: 6; 6: 5), в другому – не менш стилізована квітка з двома листками (рис. 4: 5; 6: 6). Центральна частина вмістилища другої чаші втрачена, а першої – збереглася порівняно добре, незважаючи на кілька тріщин і отворів.

Наді дном посудинок помітне незначне профільоване звуження, а виділене у вигляді підставки кругле рівне денце першої з чаш має сліди паяння і несе тавро майстра у два рядки (рис. 4: 6 *внизу*): «W.N.F / ALW.B.A».

Діаметри посудинок – 10,0 – 10,5 см; висота – 4,2 – 4,7 м; діаметр денця однієї з них – 2,4 см (рис. 4: 5-6).

Зауважимо, що подібні казани виявлені 1973 р. на місці Берестецької битви [1, с. 111, мал. 50: 12; 15, с. 222 – 223, рис. 54], а схожі чаші в музейних збірках України здебільшого атрибутуються як продукція європейських майстрів [16, с. 49].

У добірці посуду з русла Маячки є й кілька дрібніших речей.

Покришка кругла, прикрашена чотирма концентричними рельєфними продавленими колами різної ширини з

невеликим круглим виступом в центрі. Має сліди кількох згинів та залишки лудження оловом. Діаметр — $8,4 \times 8,7$ см, висота — 0,5 см. Виготовлена з мідного листа завтовшки 0,4 мм (рис. 5: 2; 7: 2).

Друга *покришка* також круглої форми, з чотирма карбованими концентричними рельєфними колами-виступами різної ширини і профільованим краєм, першу смугу візерунку якої складає ряд стилізованих ов, розподілених пагонами. Найменше «коло» в центрі є виступом під ручку, котра втрачена (рис. 5: 3). Натомість покришка пробита коротким залізним кованим (квадратним у перетині) цвяхом з голівкою круглої форми, кінець якого загнутий у петлю для зручності здімання і розташований з лицевого боку. Має сліди кількох згинів і деформацій, патинована. Покришка використовувалася не за попереднім призначенням. Діаметр — 11,1 см, висота — 0,4 см. Виготовлена з мідного листа товщиною 0,5 мм (рис. 5: 3; 7: 3).

Конічної форми *посудинка* з горизонтальними виділеними крисами (типу високого полумиска), з профільованим уступом під покришку або ситечко під згином вінець, трьома невисокими рельєфними виступами на тулубі та рівним дном (рис. 5: 4), зі слідами внутрішнього олов'яного покриву, двома отворами в центрі на дні і круглим отвором збоку — у верхній частині стінки. Вірогідно, ця ємність — деталь кальяну, в складі якого могла використовуватися й попередня покришка. Діаметр вінця (крис) — $10,2 \times 10,6$ см, діаметри: корпуса — 8,8 см, дна — 5,6 см, висота — 2,4-2,7 см. Виготовлена з мідного листа в 0,3 мм (рис. 5: 4; 7: 4).

Невелике *ситечко* круглої форми, з профільованими концентричними продавленими колами краями, вся поверхня в центрі яких вкрита рівномірно розташованими дрібними дірочками. Можливо, це — також деталь кальяну, в складі якого могли використовуватися й попередні предмети. Діаметр — 8,4 см, діаметр отворів — 1,5 мм. Виготовлене з мідного листа товщиною 0,3 мм (рис. 5: 5; 7: 5).

Таким чином, набір посуду і побутових предметів з Лівенського цілком чи в більшій частині може належати

заможному мандрівнику, ватажку одного із загонів польських або козацьких військ часу подій Визвольної війни. Він датується серединою, менш імовірно, – третьою чвертю XVII ст. Всі наразі виявлені предмети комплексу надійшли до Полтавського краєзнавчого музею [17, с. 189], у 2012 р. експонувалися на виставці нових надходжень і, сподіваємося, невдовзі будуть відреставровані.

Література

1. Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст. / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та ін. : навч. посібн. / Мін-во освіти України; ІЗМН; НУ ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 336 с. – ISBN 5-7763-9284-3.
2. **Бовкун І. В.** Археологічна колекція з Поорілля у збірці Комсомольського музею / Бовкун І. В., Головка І. В. // Свічадо Подніпров'я : краєзн. альманах; Комс. ІКМ; [гол. ред. Стахів Т. А.]. – Комсомольськ : Apriori print, 2011. – Кн. VI – VII. – С. 91 – 107.
3. **Бовкун І. В.** Кухарський «скарб» козацької доби з Нижнього Поорілля / І. В. Бовкун, О. Б. Супруненко // АДУ – 2010 : зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [гол. ред. Козак Д. Н.; ред. кол. : Болтрик Ю. В., Буйських А. В. та ін.]. – К. – Полтава : Археологія, 2010. – С. 39 – 40.
4. **Бовкун І. В.** Нові предмети зі «скарбу» козацької доби з Поорілля / І. В., Бовкун, О. Б. Супруненко // АДУ – 2011 : зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [гол. ред. Козак Д. Н.; ред. кол. : Болтрик Ю. В., Буйських А. В. та ін.]. – К. – [Луцьк] : Волин. старожитності, 2011. – С. 363 – 364.
5. **Володарець-Урбанович Я. В.** Знахідки з Нижнього Поорілля / Я. В. Володарець-Урбанович, І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // АДУ – 2011 : зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [гол. ред. Козак Д. Н.; ред. кол. : Болтрик Ю. В., Буйських А. В. та ін.]. – К. – [Луцьк] : Волин. старожитності, 2011. – С. 365 – 366.
6. **Заїка Г. П.** Українська лінія / Г. П. Заїка; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К. – Полтава : Археологія, 2001. – 88 с. – ISBN 966-95758-3-4.
7. **Заїка Г. П.** Українська оборонна лінія – 30-ті рр. XVIII ст. [с. Лівенське] / Г. П. Заїка // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область : Новосанжарський район / УК

- ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядк., передм. В. О. Мокляка]. – Полтава : Дивосвіт, 2007. – С. 87. – № 217.
8. **Заїка Г. П.** Українська оборонна лінія – 30-ті рр. XVIII ст. [с. Маячка] / Г. П. Заїка // Там само. – С. 104. – № 263.
  9. **Калашник Є. С.** Доля сотенного містечка Маячка у Північній війні : археологічний аспект / Калашник Є. С. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2009. – № 1 (25). – С. 53 – 57.
  10. **Кулатова І.** Козацький перстень з Нижнього Поорілля / Ірина Кулатова // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ; [редкол. : Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – Вип. VII. – С. 244 – 247.
  11. **Мокляк В. О.** Курганна група, майдан [с. Лівенське] / В. О. Мокляк // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область : Новосанжарський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядк., передм. В. О. Мокляка]. – Полтава : Дивосвіт, 2007. – С. 86. – № 212.
  12. **Мокляк В. О.** Група курганів, майдан [с. Лівенське] / В. О. Мокляк // Там само. – С. 86. – № 214.
  13. **Мокляк В. О.** Фортеця сотенного містечка – кін. XVII – XVIII ст. [с. Маячка] / В. О. Мокляк // Там само. – С. 104 – 105. – № 264.
  14. **Сапегін С. В.** Дослідження майдану поблизу с. Коновалівка у Пооріллі / Сапегін С. В. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 125 – 126.
  15. **Свешніков І. К.** Битва під Берестечком. – Львів : Слово, 1992. – 304 с. – ISBN 5-8326-0005-3.
  16. **Супруненко О.** Рідкісна знахідка козацького часу з Поорілля / Олександр Супруненко, Іван Бовкун // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / НДЦ «Часи козацькі»; УТОПІК; ЦП НАНУ і УТОПІК; [ред. кол. : Титова О. М. (відп. ред.), Бондаренко І. П., Івакін Г. Ю. та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – Вип. 20. – Частина I. – С. 47 – 49.
  17. **Супруненко О.** Унікальна знахідка козацького часу з правобережного Поорілля / Олександр Супруненко, Іван Бовкун // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ; [редкол. : Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2011. – Вип. VI. – С. 186 – 191. – Рис. 2-4 кол. вкл.

А. Б. Супруненко
Набор посуды со старицы р. Маячка в Поорелье
Резюме

В работе в полном составе публикуется комплекс посуды, обнаруженный в старице р. Маячка – правого притока р. Орель в с. Ливенское Новосанжарского района Полтавской области. Большинство предметов, брошенных на берегу и попавших в воду, относятся к кухонно-столовому набору посуды путешественника, купца или предводителя казацкого отряда середины либо начала третьей четверти XVII в.

Ключевые слова: казацкая эпоха, посуда, Ливенское, Маячка, Поорелье.

Oleksandr Suprunenko
Dishes from Oxbow of Mayachka River in Poorilja
Summary

This is the full publication of dishes complex found in oxbow of Mayachka river – right tributary of Oril near Lyvenske village Novi Sanzhary district Poltava region. Most of the items left on the beach and were into the water belonged to cookware sets of traveler or merchant or Cossack detachment leader. Its date from middle or beginning of the third quarter of the 17 A.D.

Keywords: Cossack era, dishes, Livenske, Mayachka river, Poorilja.

БЛЯХА ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ГОЛОВИ ЛОСЯ З НИЖНЬОГО ПОСУЛЛЯ

*Про знахідку зооморфної бляхи від вузди скіфського часу
з північної округи Мало-В'язівцького городища
у Нижньому Посуллі.*

Ключові слова: бляха, скіфський час, Кононівка,
Лубни, Нижнє Посулля, Чуднівці.

Під час пошукових заходів, в т. ч. із залученням фахівців-правоохоронців, в 2013 р. вдалося встановити місце знахідки досить рідкісної прикраси вузди скіфського часу, виявленої лубенськими збирачами з металодетекторами на північ від с. Чуднівці Верхньобулатецької сільської ради Лубенського району Полтавської обл. Остання знайдена між зазначеним селом і с. Кононівкою у південній окрузі Лубен, на плато правого високого берега р. Сули (ліва притока Дніпра). Розташовані на вододільному підвищенні розпайовані польові угіддя за 0,5 км на південний захід від села тяжіють до вибалку, що перетинає лісовий масив. Поряд існують збережені рештки досі ще археологічно не обстеженого селища з пагорбами близько десятка попельястих насипів, схожих на зольники і вкритих лісом. Вказане поселення тяжіє до північної округи відомого Мало-В'язівцького городища скіфського часу [3, с. 86; 5, с. 67], де під прикриттям лісових масивів вряди-годи проводять пошуки грабіжники.

Так от, публікована знахідка виявлена близько поверхні в розораних культурних нашаруваннях селища. Є відомості про виявлення на його території ще не менше двох подібних блях в уламках. Проте, підготовча робота щодо вилучення предмета, що міг бути вивезений закордон, зве-

лася нанівець через швидке придбання цієї прикраси через «Інтернет» одним з південноукраїнських колекціонерів. Далі сліди бляхи загубилися. Напевно, остання, традиційно для більшості подібних знахідок, була переправлена через східний кордон України...

Як виняток, зберігаємо для дослідників відомості про цей яскравий взірець прикрас вузди, важливий для вивчення витворів ливарного мистецтва Лісостепової Скіфії, наявності якого завдячуємо внаслідок отримання фотознімків.

Отже, знахідка – це лита бронзова бляха у вигляді ліво-бічного профільного зображення голови лося з розгалуженими притиснутими рогами. Прикраса зображує голову тварини зі стилізовано модельованим вухом, відкритою пащею і характерною горбинкою носу (рис. 1). Гіпертрофовано-велике кругле око лося оконтурене рельєфним валиком. На носі заглибиною позначена одна з ніздрів.

Лицева поверхня бляхи відполірована. Найвні наскрізні невеликі овальні отвори в основі рогів і пащі, зі слідами ливарних напливів. Розміри бляхи: висота – 6,9 см; максимальна ширина – 9,4 см, товщина – 0,3–0,4 см.

На зворотному боці прикраси знаходяться облямані основи поперечної петлі для ременя у вигляді шматочків широких штифтів завширшки 0,7 і 0,9 см і заввишки 0,4 та 0,7 см. Петля свідчить про кріплення бляхи на вертикальному розташованому ремені вузди. Виріб, вірогідно, виготовлений з олов'янистої бронзи, вкритий характерною благородною патиною.

Бляха належить до добре відомої серії литих бронзових прикрас з ліво- чи правобічним зображенням голови лося (більше 40 прим.), представленої на пам'ятках скіфської культури, датованих переважно V ст. до н.е. [4, с. 47–48]. Подібні бляхи зустрічаються у степових скіфських старожитностях, а ширше репрезентовані у лісостепових пам'ятках Середнього Подніпров'я (в тому числі – в Посуллі) [1, с. 131, табл. XXXI: 11]. Окремі знахідки таких виробів відомі і поза межами ареалу поширення скіфської культу-

ри, наприклад, у Задунав'ї (городище Оргамум у Добруджі в Румунії) [8, р. 213-214, fig. 12: с].

Подібні бляхи, на думку дослідників, використовувалися як декоративні прикраси кінської упряжі, менш імовірно, панцирів і горитів. З найближчих аналогій назвемо бляхи з Жовніного [2, с. 207 – 209], курганів поблизу Попівки; кургану № 3 неподалік Стеблева [4, с. 189, 315, рис. 96: 14, 26]; з кола посульських – частину нещодавно виявленої бляхи у заплаві Сули навпроти Лубен [6, с. 385, рис. 1: 1; 7, с. 140-141, рис. 5: 1; 6].

Знахідка з Чуднівців здійснена на правому високому березі Сули, дещо нижче за її течією від Засулля і Лубен. Отже, вона певним чином може бути підставою для спроби постановки питання щодо окреслення нижньосульського, як здається, ареалу їх побутування і виготовлення. До речі, існують відомості про знахідки на Лубенщині ще кількох уламків подібних прикрас.

У будь-якому разі, витвір давнього посульського бронзоліварника скіфського часу заслуговує на увагу дослідників. А запропоновані до видання фотознімки з часом, сподіваємося, зможуть стати підставою для конфіскації незаконно виявленої та вилученої з культурних нашарувань пам'ятки знахідки, що внаслідок дій грабіжників потрапила до приватної збірки.

Література

1. **Иллинская В. А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья) / В. А. Ильинская. – К. : Наукова думка, 1968. – 203, LXII, 2 с.
2. **Ильинская В. А.** Бронзовая бляха из кургана у с. Жовнино / В. А. Ильинская, П. А. Горишный // Скифский мир : сб. науч. тр. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 207 – 210.
3. **Ляпушкин И. И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М., Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – 382 с.
4. **Могилов О.Д.** Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи / Д. Д. Могилов. – К. – Кам'янець-Подільський : ІА НАНУ, 2008. – 439 с.

5. **Сидоренко Г.О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. – К. : Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.
6. **Супруненко О. Б.** Сліди стійбища скіфської доби у заплаві Сули біля Лубен / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, О. В. Сидоренко // АДУ – 2012 р. : зб. наук. пр. – К. – Луцьк : Волин. старожитності, 2012. – С. 384 – 385.
7. **Супруненко О.** Археологічні спостереження за днопоглибленням у заплаві р. Сула навпроти Лубен / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – С. 131 – 184.
8. **Simion G.** Le site de Celis-Dere. Interpretations ethno-culturelles et implications dans la chronologie du Hallstatt final / G. Simion // Culturi antice in sona gurilor Dunării. – Tulchea, 2003. – Vol. I. – P. 217-236.

И. Н. Кулатова, А. В. Сидоренко

Бляха с изображением головы лося из Нижнего Посулья

Резюме

Информация о редкой находке зооморфной уздечной бляхи скифского времени, обнаруженной в северной округе Мало-Вязовоцкого городища в Нижнем Посулье, неподалёку от города Лубны.

Ключевые слова: бляха, скифское время, Кононовка, Лубны, Нижнее Посулье, Чудновцы.

Iryna Kulatova, Oleksandr Sidorenko

Plaque Depicting the Head of Elk from Lower Posullya

Summary

Information about rare zoomorphic bridle buckle of Scythian time. It found in the northern part of Malo-Vyazivotske hillfort on the Lower Sula, near Lubny.

Ключевые слова: plaque, Scythian time, Kononivka, Lubny, Lower Posullya, Chudnovtsi.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АА – Археологический альманах, Донецк
АВУ – Археологічні відкриття в Україні, Київ
АДУ – Археологічні дослідження в Україні, Київ, Київ-Запоріжжя, Київ-Луцьк
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН СССР – Академия наук Украинской ССР, Киев
АН УРСР – Академія наук Української РСР, Київ
АП УРСР – Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
БСЭ – Большая советская энциклопедия, Москва
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ГУ – государственный университет
ГИМ – Государственный исторический музей, Москва
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ – Державне підприємство НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ
ДПУ – державний педагогічний університет
ІА НАНУ – Інститут археології Национальної Академії наук України, Киев
ІА РАН – Інститут археології Російської Академії наук, Москва
ІИМК – Інститут історії матеріальної культури, Ленинград, СПб.
ІКМ – историко-краеведческий музей
ІА НАНУ – Інститут археології НАН України, Київ
ІЗМН – Інститут засобів та методів навчання, Київ
ІКМ – історико-краєзнавчий музей
КГОМА – Курский государственный обласной музей археологии, Курск
КГПИ – Курский государственный педагогический институт, Курск
КГПУ – Курский государственный педагогический университет, Курск
КМ – краєзнавчий музей, краєведческий музей
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
КСИА ІА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН Украинской ССР, Киев
МАИЭТ – Материалы по археологии и этнографии Тавриды, Симферополь
МГУ – Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, Москва
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва–Ленинград
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ

- НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
- НАНУ – Національна Академія Наук України, Київ
- НДЦ – науково-дослідний центр
- НУ – національний університет
- ОКМ – обласний краєзнавчий музей, областной краеведческий музей
- ОИПАП – Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины, Полтава
- ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
- ПУ – Пам'ятки України, Київ
- ПУАК – Полтавская ученая архивная комиссия, Полтава
- РА – Российская археология, Москва
- РАН – Российская Академия наук, Москва
- СА – Советская археология, Москва
- САИ – Свод археологических источников, Москва
- СЛП – Старожитності Лівобережного Подніпров'я, Київ–Полтава
- УІЖ – Український історичний журнал, Київ
- УК ПОДА – Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
- УТОПІК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
- УФК – Український Фонд Культури, Київ
- ХММ – Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна, Чугуїв
- ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, Київ
- ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
- ЦП НАНУ – Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

АВТОРИ

Бовкун Іван Васильович – краєзнавець, директор ПП «Корал»

Володарец-Урбанович Ярослав Володимирович – молодший науковий співробітник відділу археології раннях слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України

Горбаненко Сергій Анатолійович – старший науковий співробітник відділу археології раннях слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук

Єльніков Михайло Васильович – доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету, кандидат історичних наук, доцент

Ієвлев Михайло Михайлович – науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук

Колода Володимир Васильович – доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, кандидат історичних наук, доцент

Коротя Олексій Володимирович – провідний спеціаліст групи «Охорона культурної спадщини» управління культури Сумської обласної державної адміністрації

Кулатова Ірина Миколаївна – директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Мінаєва Наталія Іванівна – науковий співробітник відділу археології раннях слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України

Осадчий Євген Миколайович – старший редактор групи підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України: Сумська область» управління культури Сумської обласної державної адміністрації, кандидат історичних наук

Плаксіна Олена Володимирівна – старший науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у місті Путивлі, магістр історії

Приймак Віктор Володимирович – провідний науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради

Пуголовок Юрій Олександрович – старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук

Свистун Геннадій Євгенович – провідний науковий співробітник відділу пам'яток археології Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини при Департаменті культури Харківської обласної державної адміністрації

Сидоренко Олександр Володимирович – співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

Скорий Сергій Анатолійович – завідуючий відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор

Стахів Микола Павлович – завідуючий Музеєм історії ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат»

Супруненко Олександр Борисович – провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській обл., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України

Шалобудов Володимир Миколайович – старший науковий співробітник Лабораторії археології Подніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

ЗМІСТ

Замість передмови	3
С. А. Скорий, О. Б. Супруненко, М. П. Стахів (м.м. Київ, Полтава, Комсомольськ). Казан центральноєвропейського типу з Нижнього Поворскля	5
Я. В. Володарець-Урбанович (м. Київ). Пронизки епохи раннього середньовіччя зі слов'янських пам'яток півдня Східної Європи	10
В. В. Колода (м. Харків). «Скарб» землеробських знарядь з городища Коропові Хутори	40
Ю. О. Пуголовок, С. А. Горбаненко (м.м. Полтава, Київ). Скарб виробів із заліза з околиць с. Хитці у Посуллі	50
В. В. Приймак (г. Суми). Хронологія вещевого комплексу Х – XI вв. из Заречного на Ворскле	61
М. М. Ієвлев, Н. І. Мінаєва (м. Київ). Нова сторінка з історії Стародавнього Києва	73
М. В. Ельников (г. Запорозж'є). Клад дирхемов из окрестностей золотоордынского городища Большие Кучугуры	79
О. В. Плаксіна, Є. М. Осадчий (м.м. Путивль, Суми). Скарб празьких грошів з Путивльщини	95
Г. Є. Свистун (м. Харків). Схованка у помешканні середини XVII ст. на Чугуївському городищі	100
І. В. Бовкун, О. Б. Супруненко, В. М. Шалобудов (с. Лівенське Полтавської обл., м.м. Полтава, Дніпропетровськ). Кримськотатарські монети з переправи через Маячку в Пооріллі	112
Є. М. Осадчий (м. Суми). Скарби середини XVII ст. з міста Охтирки	116
О. В. Коротя (м. Суми). Скарб польських монет середини XVII ст. з форштадту Сумської фортеці	122
О. Б. Супруненко (м. Полтава). Набір посуду з Маячанської стариці в Пооріллі	127
І. М. Кулатова, О. В. Сидоренко (м.м. Полтава, Лубни). Бляха із зображенням голови лося з Нижнього Посулля	137
Список скорочень	141
Автори	143

Наукове видання

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я 2014

Збірник наукових праць

На обкладинці:

1 стор. – лицевий бік давньоруського колта зі скарбу
по вул. В. Житомирській, 2 у м. Києві. *Золото.*

Розкопки І.І. Мовчана, М.М. Ієвлева;

4 стор. – казан передскіфського часу з кургану поблизу с. Світлогірського
Кобеляцького р-ну на Полтавщині. *Бронза.*

Відповідальна за випуск – **І.М. Кулатова.**

Відповідальний редактор – **О.Б. Супруненко.**

Коректор – **О.Б. Супруненко.**

Художник – **Т.В. Менчинська.**

Комп'ютерний набір – авторський та **А.В. Коверко.**

Технічний редактор – **С.В. Хорев.**

Комп'ютерна верстка – **А.В. Коверко.**

Переклад на англійську мову – **В.В. Котенко, Ю.О. Пуголовок.**

Здано в набір 03.01.2014 р. Підписано до друку 10.04.2014 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 8,48. Ум. друк. арк. 8,5.

Тираж 305 прим. Вид. № 171. Зам. 01/2014.

Віддруковано: ПП видавництво «Друкарня «Гротеск», тел. (053-2) 66-16-85
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДР № 255 від 22.11.2000 р.

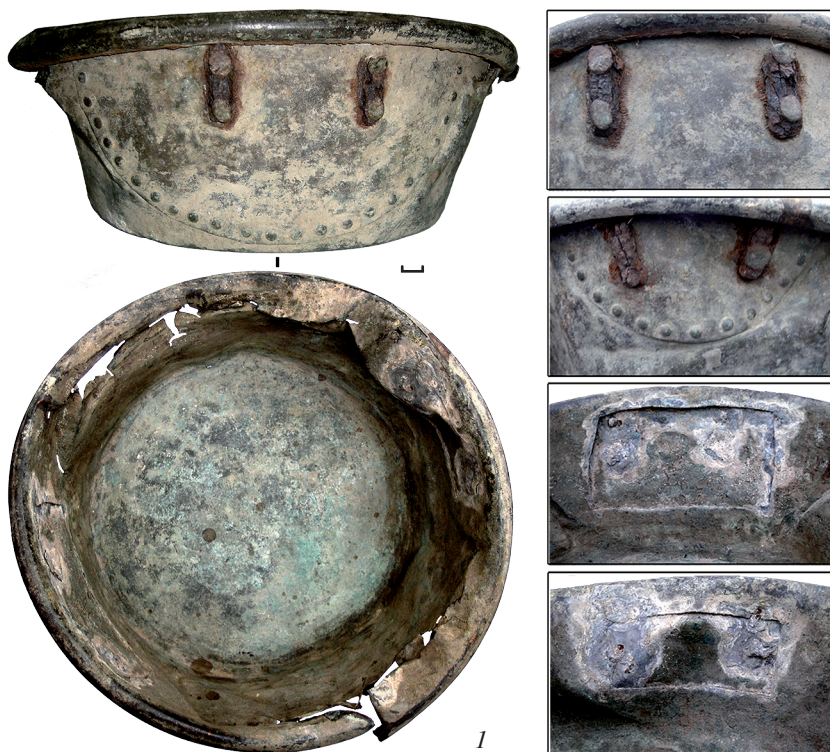
Світлогірське, с., околиці.
Казан центрально- європейського
типу. *Бронза.*

Рис. 1-4. Київ, м., вул. Велика Житомирська, 2. Предмети зі скарбу.
 Золото. 1 – колт; 2 – рясна; 3 – платівки очілля; 4, 5 – ланцюжки.

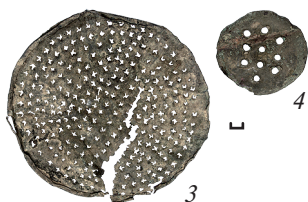

1

2

3

4

5

6

Рис. 6. Лівенське, с. Набір посуду з річки Маячки.
Мідь, мідні сплави, посріблення.

Рис. 7. Лівенське, с. Посуд з річки Маячки.
 Мідь, мідні сплави, лудження оловом.

Рис. 1. Лівенське, с. Кримсько-татарські акче. Білон.
 1-13 – Девлет Гірей (Герая) I, 957 – 987 рр. Х. (1550 – 1577 рр.);
 14-19 – Арслан Гірей (Герая) II, 1161 – 1169 рр. Х. (1748 – 1756 рр.).

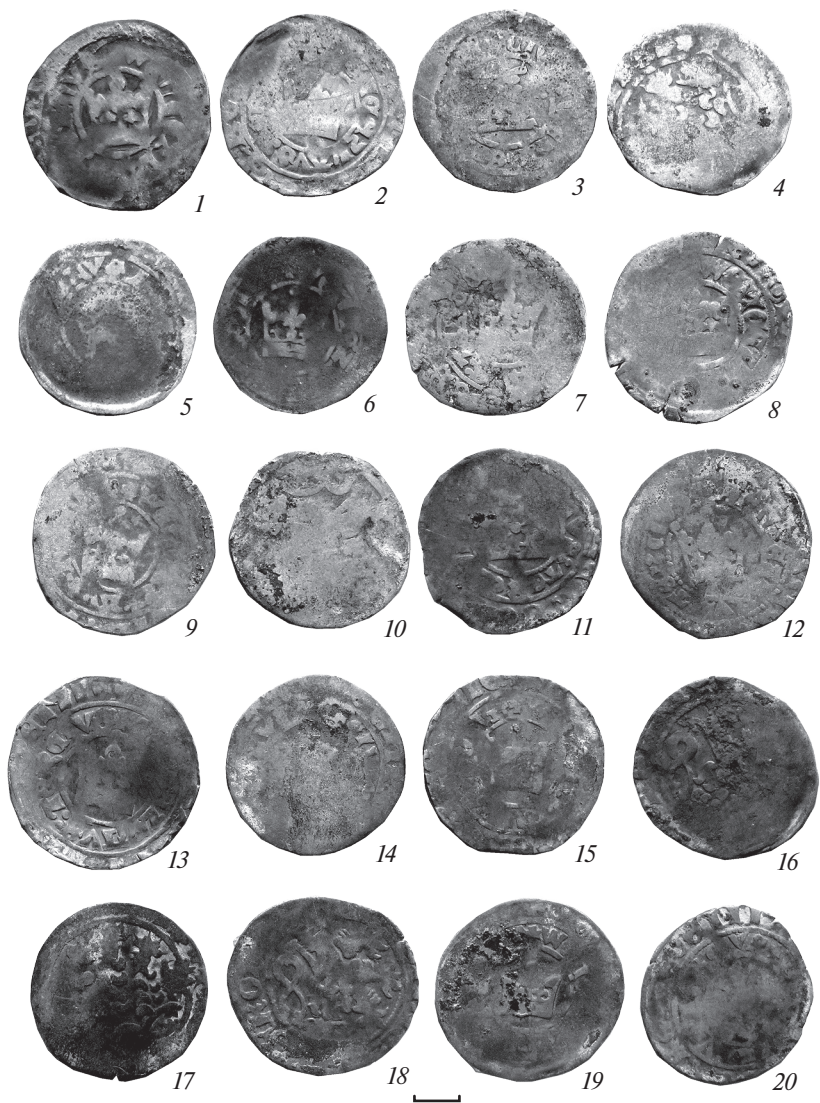

Рис. 2. Красне, с. Окремі празькі гроші зі складу скарбу.
Срібло. Путивльський краєзнавчий музей.

Рис. 1. Нижнє Посулля. Чуднівці, с. Зооморфна бляха від вузди. Скіфський час, V ст. до н. е. *Бронза.*

Рис. 1-2. **Лівенське, с., Шишенкове, ур.** Місце знахідки посуду козацького часу під лівим берегом р. Маячки. *З південного заходу.*

Рис. 3. **Лівенське, с.,** навпроти ур. Шишенкове. Місце залягання численних уламків кісток людей на правому березі р. Маячки. *Із заходу.*

**ANTIQUITIES
OF THE DNEIPER LEFT BANK REGIONS**

ISBN 966-8999-59-2

9 789668 999598